

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

Filozofická fakulta
Katedra bohemistiky

**Stav u-kmenové deklinace substantiv
ve staroslověnských památkách**

U-stem Declension of Nouns in Old Church Slavonic
Texts

Magisterská diplomová práce

Bc. Markéta Grígel'ová
Česká filologie – Anglická filologie

Vedoucí práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Olomouc 2016

„Prohlašuji, že jsem magisterskou diplomovou práci vypracovala samostatně a uvedla v ní všechnu použitou literaturu a zdroje.“

V Olomouci dne 20. 6. 2016

.....

Markéta Grígel'ová

Srdečně děkuji doc. Mgr. Miroslavu Vepřkovi, Ph.D. za odborné vedení, cenné rady, čas věnovaný konzultacím a taktéž za jeho vstřícnost a ochotu při vypracovávání práce.

OBSAH

1	Úvod.....	5
2	U-kmenová substantivní deklinace	7
2.1	Kontakty u-kmenové a o-kmenové deklinace ve staroslověnině.....	8
2.2	Vývoj osobovosti a životnosti.....	9
3	Popis paradigmat u-kmenového a o-kmenového deklinačního typu.....	11
3.1	Singulár.....	12
3.2	Plurál.....	16
3.3	Duál.....	19
4	Zdroj u-kmenových substantiv	20
5	Excerpce SJS.....	22
5.1	Rozdělení substantiv do skupin	22
6	Postup při analýze	24
6.1	Popis substantiva.....	24
6.2	Výskyt v památkách podle SJS.....	24
6.3	Význam substantiva a doklady	26
6.4	Problémy při určování pádů.....	26
6.5	Kvantitativní vyjádření analýzy.....	27
7	Praktická analýza.....	29
7.1	SKUPINA A	29
7.2	SKUPINA B	40
7.3	SKUPINA C	65
8	Závěry	82
	Seznam použitých zkratk	87
	Seznam literatury a zdrojů	88
	Anotace.....	90

1 Úvod

V této diachronně zaměřené lingvistické práci se budeme zabývat u-kmenovou deklinací a jejím stavem ve staroslověštině. U-kmenová substantiva jsou pro nás zajímavým předmětem bádání, jelikož se jedná o velmi malou, uzavřenou skupinu staroslověšských substantiv, která jsou pozůstatky jednoho z tradičních indoevropských deklinačních typů. Tato skupina, čítající pouze několik lexémů, poskytuje důkaz o vývoji tohoto deklinačního typu, který byl již ve staroslověštině neproduktivní a splynul s produktivním o-kmenovým deklinačním typem.

Jelikož se jedná o neproduktivní substantivní typ, nebývá mu ve staroslověšských příručkách a mluvnicích věnována velká pozornost. Z těch, které se při popisu substantivní deklinace věnují u-kmenovému typu více, můžeme jmenovat *Učebnici jazyka staroslověšského* Josefa Kurze, *Rukověť jazyka staroslověšského* Miloše Weingarta a *Mluvnici jazyka staroslověšského* Štěpána Kul'bakina, v nichž autoři předkládají detailnější popis jednotlivých pádových koncovek i s doklady a v některých případech dokonce i počet výskytů.

Cílem této práce je popsat stav u-kmenové deklinace ve staroslověštině, a to jak u substantiv tradičně označovaných za původně u-kmenová, tak u o-kmenových substantiv, jež jsou uváděna v příručkách a mluvnicích zabývajících se staroslověštinou jako ta, u nichž se u-kmenové koncovky objevují častěji, nebo pouze ojediněle. Výsledky této práce by měly doplnit již existující odborné popisy staroslověšské u-kmenové deklinace o kvantitativní a procentuální vyjádření jejího stavu ve staroslověšských památkách na základě excerptu *Slovníku jazyka staroslověšského* (dále SJS). V této práci se zaměřujeme pouze na lingvistickou analýzu tvarů substantiv doložených v SJS, ačkoliv by se zde nabízela řada dalších filologických i textologických rozborů. Ty však v současnosti přesahují možnosti našeho zkoumání.

Práce obsahuje část teoretickou, která je věnována obecné charakteristice u-kmenové deklinace a popisu koncovek jednotlivých pádů v komparaci s o-kmenovým paradigmatickým. Druhá část je zaměřena na analýzu u-kmenových a vybraných o-kmenových substantiv s důrazem na srovnání zastoupení u-kmenových a o-kmenových koncovek, které bude následně graficky vyjádřeno. Analýza těchto substantiv by měla přinést odpověď na celou řadu otázek, které nás k jejímu provedení přiměly. Stěžejní otázkou je, do jaké míry je u-kmenová deklinace zachována u substantiv tradičně označovaných za u-kmenová a v jakých pádech je doložena nejvíce? V závislosti ní se ptáme, jak velký je vliv produktivní o-kmenové deklinace na tato substantiva a ve kterých pádech o-kmenová koncovka dominuje?

Centrem našeho zájmu jsou také o-kmenová substantiva, u nichž se vyskytují u-kmenové koncovky. Při analýze budeme sledovat, v jakých pádech jsou doloženy nejčastěji a zda jejich výskyt koresponduje s vyvíjející se substantivní kategorií životnosti. Jedním ze záměrů této práce je také analýza substantiv, která nejsou v SJS jednoznačně přiřazena k u-kmenové, nebo o-kmenové deklinaci. Domníváme se, že by výsledek analýzy dokladů mohl přispět k jejich jednoznačnému určení.

2 U-kmenová substantivní deklinace

K této deklinaci náleží maskulina zakončená v nom. sg. na *-z* a v gen. sg. na *-u* po tvrdé souhlásce.¹ Ve staroslověnštině sem patří pouze několik substantiv, která reprezentují pozůstatek bývalých u-kmenů, jež se vyskytovaly ve většině indoevropských jazyků ve všech rodech nejen jako substantiva, ale i adjektiva, a to s různými stupni kořene a v různých typech paradigmat.²

Koncovky *-z-*, *-u-* a *-ov-* střídající se v zakončení kmene jsou pokračováním různých stupňů indoevropského kmenového zakončení po zániku kmenového principu v praslovanštině a přechodu k principu rodovému. Z indoevropského plného stupně zakončeného na *-ou-* je v psl. před samohláskou *-ov-* (např. nom. pl. *-ove-* z **-ou-es*) a na konci slova pak *-u* (např. gen. sg. *-u* z **-ou-s*). Oslabený stupeň zakončený na *-ŭ* dává v psl. koncovku *-z* (např. nom. sg. *-z* z **-u-s* a akuz. sg. *-z* z **-u-m*).³

Jak už jsme zmínili, jedinými představiteli u-kmenové deklinace ve staroslověnštině jsou maskulina. K tomuto rodu přešlo i původní indoevropské u-kmenové neutrum **médhu-* „med“. U-kmenový deklinační typ byl produktivní při tvorbě adjektiv v baltoslovanských jazycích (rozšířením na **-u-ko-* vzniklo např. baltoslovanské **ligukos*, česky *lehký*)⁴. V litevštině byl tento typ natolik produktivní, že dokonce o-kmenová adjektiva přecházela k u-kmenům.⁵ Za zmínku také stojí indoevropský ū-kmenový deklinační typ, k němuž náleží femininní tvary životných u-kmenů, u nichž rod nebyl formálně rozlišen. Patří sem například substantivum *vdova* z ie. *gen. sg. *xu/idxés* nebo *jazyk* z ie. **déngh^húx-*, který je ve staroslověnštině substantivem o-kmenovým.⁶

¹ VEČERKA, R.: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Praha – Olomouc: Euroslavica – Univerzita Palackého, 2006, s. 147.

² BIČOVSKÝ, J.: *Stručná mluvnice praindoevropštiny*. Praha: FF UK, 2012, s. 88.

³ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969, s. 58n.

⁴ BIČOVSKÝ, J.: *Stručná mluvnice praindoevropštiny*. Praha: FF UK, 2012, s. 89.

⁵ ERHART, A.: *Indoevropské jazyky: Srovnávací fonologie a morfologie*. Praha: Academia, 1982, s. 116.

⁶ BIČOVSKÝ, J.: *Stručná mluvnice praindoevropštiny*. Praha: FF UK, 2012, s. 89n.

2.1 Kontakty u-kmenové a o-kmenové deklinace ve staroslověnině

Kontakty u-kmenových a o-kmenových maskulin byly velmi těsné již v praslovanštině. Vzhledem k malé četnosti u-kmenů a řadou společných vlastností s o-kmeny (koncovka *-z* v nom. a akuz. sg, *-zi* v akuz. pl. a rovněž koncovka *-u* v gen., vok. a lok. sg. u-kmenů a v dat. sg. o-kmenů, stejný počet slabik, na začátku pravděpodobně i stejné intonační a přízvukové poměry) podléhaly u-kmeny vlivu hojněji zastoupených o-kmenů a docházelo ke splývání těchto deklinačních typů.⁷

První fázi smíšení obou typů vyvolal pravděpodobně vývoj tvarů instr. sg., v němž mají východoslovanské a západoslovanské o-kmeny za původní koncovku *-omъ* u-kmenovou koncovku *-zmъ* (proti jihoslovanské *-omъ*), a dat. pl. a dat.-instr. du., kde jsou naopak za u-kmenové koncovky *-zmz* a *-zma* o-kmenové koncovky *-omz* a *-oma*. Dalším krokem bylo proniknutí u-kmenové koncovky *-ovz* do gen. pl. o-kmenů.⁸ Š. Kuřbakin na základě dokladů, na nichž demonstruje prolínání u-kmenů a o-kmenů, dochází k závěru, že „přenášení koncovek u-kmenového sklonění k o-kmenům nelze klásti do doby cyr.-met., ani do jazyka cyr.-met., ale že koncovka *-ovi* v dat. sg., *-ovz* v gen. pl. vnikly k o-kmenům dříve než jiné koncovky u-kmenové.“⁹

Je možné taktéž předpokládat, že v období cyrilometodějské staroslověnině byly dochovány u několika substantiv u-kmenového skloňování více méně staré koncovky, avšak v opisech vliv tvarů o-kmenových substantiv roste. Dobře patrné je to na substantivu *synz*, u něž jsou již ve staroslověnině doloženy tvary s o-kmenovými koncovkami tvořící téměř kompletní paradigma o-kmenové deklinace.¹⁰ J. V. Mareš však hovoří o pozoruhodném stavu u-kmenové deklinace v *Besédách sv. Řehoře Velikého*, kde jsou běžné, i když ne výlučně užívané, staré

⁷ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969, s. 59.

⁸ KOMÁREK, M.: *Dějiny českého jazyka*. Host: Brno, 2012, s. 150.

⁹ KURBAKIN, Š.: *Mluvnice jazyka staroslověnského*. 2. vyd. Praha: Jednota českých filologů, 1928, s. 96.

¹⁰ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969, s. 59.

formy např. *synu* v gen., vok. a také akuz. sg., ale mnoho u-kmenových koncovek najdeme také u některých substantiv o-kmenových, třeba substantiva *gřechz*, ale i jinde.¹¹

Podle Š. Kul'bakina vlivu u-kmenů podlehly především o-kmeny s klesavým přízvukem na kořeném vokálu, dlouhém nebo krátkém: *činz*, *darz*, *dlgz*, *dōbrz*, *glasz*, *jadz*, *ledz*, *rędz*, *stanz*, *rodz*. Tento jev, jehož příčinu lze najít ve stejně klesavém přízvuku u původních u-kmenů a stejném počtu slabik u obou deklinačních typů, můžeme pozorovat i ve slovinštině.¹²

2.2 Vývoj osobovosti a životnosti

Vliv u-kmenů na o-kmeny byl dovršen v souvislosti s rozvojem mluvnického významu osobovosti. U-kmenové tvary posloužily k formálnímu rozlišení osobovosti, z níž se postupně vyvinula kategorie životnosti. V gen. sg. pronikla u-kmenová koncovka pouze k neosobním maskulinům (později neživotným), v dat. a lok. sg. byla u-kmenová koncovka *-ovi* přejata pouze u substantiv osobních (později životných) a stejně tak tomu bylo i v nom. pl. Ve vok. sg. se u-kmenová koncovka uplatnila u substantiv s kořenem končícím na veláru, u nichž nezpůsobovala palatalizaci. Ze stejného důvodu byla tato koncovka využita i v lok. sg. u životných maskulin, kde tedy tvořila dubletní koncovku vedle *-ovi*, kdežto u neživotných zůstala původní o-kmenová koncovka *-ě*. Kromě proniknutí koncovky *-ovi* do lok. sg. (původně pouze v dat. sg.) jsou počátky těchto změn v o-kmenovém paradigmatu datovány před rok 1300 a byly ukončeny asi v polovině 15. století.¹³

U-kmenové tvary tím, že pomáhaly rozlišit osobní maskulina od neosobních, rozmnožily počet skloňovacích typů, a tím přispěly ke zvýraznění flexivního

---

¹¹ MAREŠ, F. V.: Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besěd Řehoře Velikého (Dvojeslova). In: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha: Torst, 2000, s. 376.

¹² KULBAKIN, Š.: *Mluvnice jazyka staroslověnského*. 2. vyd. Praha: Jednota českých filologů, 1928, s. 94.

¹³ KOMÁREK, M.: *Dějiny českého jazyka*. Host: Brno, 2012, s. 163.

charakteru jazyka.¹⁴ Upevnily tak původní stav indoevropské deklinace, v němž docházelo ke zjednodušení po přechodu k rodovému principu, tedy tendenci směřující k tomu, aby byl pro každý rod pouze jeden vzor.¹⁵

---

¹⁴ KOMÁREK, M.: *Dějiny českého jazyka*. Host: Brno, 2012, s. 168.

¹⁵ ERHART, A.: *Indoevropské jazyky: Srovnávací fonologie a morfologie*. Praha: Academia, 1982, s. 126n.

3 Popis paradigmat u-kmenového a o-kmenového deklinačního typu

Při popisu deklinace o-kmenové a u-kmenové se setkáváme se dvěma deklinačními typy představujícími jednak nejhojněji zastoupenou deklinaci u staroslověnských substantiv (o-kmenovou deklinaci) a na straně druhé deklinaci u-kmenovou, k níž náleželo pouze několik substantiv. Kontakty u-kmenových a o-kmenových maskulin byli velmi těsné již v praslovanštině. Následující tabulka 1 poskytuje přehled obou paradigmat a jejich koncovek, které budou v dále podrobněji popsány v odstavcích věnujících se jednotlivým pádům.

Tabulka 1 Paradigma u-kmenů a mužských o-kmenů

	singulár		plurál		duál	
pád	u-kmeny	o-kmeny	u-kmeny	o-kmeny	u-kmeny	o-kmeny
nom.	СЪИИ-Ъ	РАБ-Ъ	СЪИИ-ОБЕ	РАБ-И	СЪИИ-ЪИ	РАБ-А
gen.	СЪИИ-ОУ	РАБ-А	СЪИИ-ОБЪ	РАБ-Ъ	СЪИИ-ОБОУ	РАБ-ОУ
dat.	СЪИИ-ОБИ	РАБ-ОУ	СЪИИ-ЪМЪ	РАБ-ОМЪ	СЪИИ-ЪМА	РАБ-ОМА
akuz.	СЪИИ-Ъ	РАБ-Ъ	СЪИИ-ЪИ	РАБ-ЪИ	СЪИИ-ЪИ	РАБ-А
vok.	СЪИИ-ОУ	РАБ-Е	СЪИИ-ОБЕ	РАБ-И	СЪИИ-ЪИ	РАБ-А
lok.	СЪИИ-ОУ	РАБ-Ъ	СЪИИ-ЪХЪ	РАБ-ЪХЪ	СЪИИ-ОБОУ	РАБ-ОУ
instr.	СЪИИ-ЪМЪ	РАБ-ОМЪ	СЪИИ-ЪМИ	РАБ-ЪИ	СЪИИ-ЪМА	РАБ-ОМА

Jak je z tabulky patrné, obě deklinace vykazují vysokou míru homonymie koncovek a na základě jejich podobnosti docházelo k postupnému splývání deklinačních typů a u-kmenová substantiva přešla k dominantnější deklinaci o-kmenové. Nelze však říci, že by u-kmenová deklinace zanikla. Její koncovky se uplatnily u o-kmenů tam, kde bylo vhodné kvůli homonymii jejich původních koncovek využít výraznějších tvarů.¹⁶

¹⁶ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969, s. 59.

V následujících odstavcích se budeme věnovat porovnání jednotlivých pádů obou deklinací s cílem poukázat na shody a odlišnosti v koncovkách obou paradigmat a popíšeme jejich vzájemné ovlivňování, k němuž během společného vývoje docházelo.

3.1 Singulár

V singuláru u-kmenů si můžeme všimnout vysoké tvarové homonymie, která tradičně vede k přejímání jiných koncovek za účelem odlišení jednotlivých pádů. Navíc zde musíme počítat s dominancí o-kmenového deklinačního typu, k němuž budou přecházet substantiva, která jsou o-kmenovým do velké míry podobná. Na druhé straně jsou některé u-kmenové koncovky pro o-kmenová substantiva výhodnější, jelikož nezpůsobují hláskové změny (např. v lok. sg.), které by narušovaly rovnováhu v paradigmatu, či výraznější (koncovka *-ovi* v dat. sg.), a vyhovují tak potřebě po odlišení některých skupin o-kmenových substantiv.

3.1.1 Nom. sg.

K o-kmenové a u-kmenové deklinaci náleží maskulina zakončená v nom. sg. na *-z*. Ten se vyvinul u u-kmenů z raněpraslovanského **sūn-u-š* a u o-kmenů z **orb-u-š* hláskovými změnami, k nimž došlo vlivem působení praslovanského zákona otevřených slabik, při němž zanikal koncový konsonant.¹⁷ Z morfologického pohledu se tento proces označuje též jako fúze.¹⁸

3.1.2 Gen. sg.

Podle nom. sg. nelze určit příslušnost daného substantiva k jednomu či druhému deklinačnímu typu. Rozlišujícím pádem je tedy gen. sg., jehož koncovka je pro u-kmenová substantiva *-u* a pro o-kmenová *-a* po tvrdé souhlásce. O-kmenová

---

¹⁷ VEPŘEK, M.: *Komparativní tvarosloví staroslověnštiny a staré češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2015, s. 24 et 28.

¹⁸ VEČERKA, R.: *K pramenům slov: Uvedení do etymologie*. Praha: NLN, 2006, s. 148.

koncovka v gen. sg. pronikala velmi často ke všem u-kmenovým substantivům bez rozdílu.

Bylo to způsobeno nejen dominancí o-kmenového paradigmatu nad u-kmenovými substantivy, jichž bylo už ve staroslověštině pouze několik, ale také kvůli výraznosti této koncovky, která navíc náležela pouze k gen. sg. (pomineme-li nom., akuz. a vok. du. o-kmenů). To bylo více než žádoucí vzhledem k vysoké homonymii koncovky *-u*, která se vyskytuje ve vok. a lok. sg. u-kmenů a také v dat. sg., gen. a instr. du. o-kmenů.

Josef Kurz také připomíná i opačný proces, kdy se u-kmenová genitivní koncovka někdy objevila u o-kmenových substantiv, např. u substantiv *glasz, rodz, dlzgz*.¹⁹ Možným vysvětlením přejetí této koncovky může být počáteční fáze vývoje kategorie životnosti u maskulin, jelikož se právě tato substantiva řadí mezi neživotná.

3.1.3 Dat. sg.

Dat. sg. je spolu s duálovými tvary nom., akuz. a vok. jediný pád o-kmenového deklinačního typu zakončený na *-u*. V užívání se vyskytuje často jako dativ absolutní (ve vazbě s participiem *nt*-ovým či *s*-ovým) nebo dativ adnominální.

U u-kmenových substantiv je v dat. sg. původní koncovka *-ovi*, kterou také nacházíme u o-kmenových proprií (zvláště cizího původu) a osobních apelativ, např. *Petrovi, Pilatovi, člověkoví, bogovi*, vedle o-kmenové koncovky *-u*. Ta i nadále zůstává u o-kmenových substantiv označující věci a objevuje se i u u-kmenových substantiv.²⁰ Toto prolínání je opět zjevným krokem k pozdějšímu odlišení životných a neživotných maskulin.

3.1.4 Akuz. sg.

V akuz. sg. je u obou deklinačních typů koncovka *-z*, která je homonymní s nom. sg. Totožná koncovka v těchto pádech však mohla ve větě činit (jednalo-li se o užití proprií či osobních apelativ) nemalé obtíže při porozumění a následně mít i vliv

¹⁹ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969, s. 59.

²⁰ *Ibidem*

na syntaktickou charakteristiku staroslověnštiny. V případě flexivního jazyka s volným slovosledem ve větě by u tranzitivních sloves s akuzativní vazbou nebylo kvůli totožnosti nom. a akuz. sg. možné na základě pádu odlišit u mužských osob subjekt od přímého objektu, tedy původce děje od jeho cíle.²¹ Pokud by tato homonymie koncovek přetrvávala, vedlo by to pravděpodobně k zafixování větné struktury typu S-V-O tak, jak je tomu u analytických jazyků.

Nejstarší památky však ukazují přejímání o-kmenové genitivní koncovky *-a* do akuz. sg. jako důsledek velké potřeby jasného odlišení nom. od akuz. sg. Tento jev nazývaný se genitiv-akuzativ se zpočátku vyskytoval u proprií a osobních apelativ, posléze se rozšířil ke všem životným maskulinům. Jeho vznik se klade již do období praslovanštiny, přičemž ve staroslověnštině má vzrůstající tendenci a uplatnil se i ve vývoji ostatních slovanských jazyků.²²

Vznik genitivu-akuzativu podpořil diferenciaci životných o-kmenových maskulin od neživotných, u nichž zůstala původní koncovka *-z*. Druhým možným výkladem je, že tuto koncovku neživotná o-kmenová maskulina přejala od u-kmenů stejně jako koncovky v dalších pádech.

3.1.5 Vok. sg.

Ve vok. sg. je u u-kmenových substantiv koncovka *-u*, u o-kmenových substantiv koncovka *-e*, přičemž o-kmenová koncovka způsobuje palatalizaci předchozí veláry (jedná se o první palatalizaci)²³. Vlivem analogie docházelo k vyrovnávání odlišných tvarů podle většiny tvarů v paradigmatu (v tomto případě se jedná o zachování stejného konsonantu v kořeni), a tudíž bylo výhodnější u slov s nižší frekvencí převzít u-kmenovou koncovku, která jako zadní vokál regresivní palatalizaci nezpůsobuje. Naopak také docházelo k přejímání o-kmenové koncovky k u-kmenovým substantivům. Původní u-kmenovou koncovku si do dnešní doby

²¹ KOMÁREK, M.: *Dějiny českého jazyka*. Host: Brno, 2012, s. 130n.

²² KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969, s. 55.

²³ VEČERKA, R.: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Praha – Olomouc: Euroslavica – Univerzita Palackého, 2006, s. 140.

zachovalo substantivum *synz*, avšak i toto oslovení je spjato se sakrálním prostředím, případně je považováno za knižní výraz.

3.1.6 Lok. sg.

Pro o-kmenová substantiva platí v lok. sg. koncovka *-z*, která taktéž způsobuje palatalizaci předchozí veláry, tentokrát se jedná o druhou palatalizaci.²⁴ Stejně jako ve vok. sg. touto hláskovou změnou dochází k narušení jednotnosti paradigmatu, proto se u o-kmenových substantiv opět objevuje u-kmenová koncovka *-u*, která tyto pro systém nežádoucí změny nezpůsobuje.

Na druhé straně je vliv produktivního o-kmenového deklinačního typu tak silný, že i přes výše popsané změny, které koncovka *-z* způsobuje, vyskytovala se i u u-kmenových substantiv.

3.1.7 Instr. sg.

Koncovka tohoto pádu je pokládána za jeden ze starých diferenčních rysů mezi různými redakcemi staroslověnštiny a nářečími pozdní praslovanštiny. V instr. sg. vidíme o-kmenovou koncovku *-omъ*, kdežto u-kmenová koncovka je *-zmъ*. Kurz uvádí, že jediné doložené tvary instr. sg. u u-kmenových substantiv jsou s koncovkou *-omъ*, např. *synomъ*, *domomъ*. Vznik této koncovky vykládá dvojím způsobem. Prvním je vokalizace jeru z původního tvaru (ie. **-u-mъ* > psl. **-zmъ* > stsl. *-omъ*). Druhou možností je přejetí koncovky od o-kmenových substantiv.²⁵ Tyto výklady však musíme vnímat z hlediska nářečního dělení staroslověnštiny. Kurzův výklad platí pro památky bulharsko-makedonské a ruské redakce, protože na slovanském jihu a východě je za *z* střídnice *o*.

Podíváme-li se na opačný konec slovanského areálu, můžeme sledovat stav jiný, který reprezentuje východoslovanská a západoslovanská podoba s *-zmъ*, u níž se předpokládá, že byla k o-kmenům přejata od u-kmenů. Důkazem toho, že se tato

---

²⁴ VEČERKA, R.: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Praha – Olomouc: Euroslavica – Univerzita Palackého, 2006, s. 140.

²⁵ *Ibidem*, s. 61.

koncovka u o-kmenových substantiv skutečně vyskytovala, je její vývoj v češtině, kde je za *z* střídnice *e* (např. psl. *gradzmb > č. *hradem*).²⁶ Tato koncovka je důsledně dodržována v *Kyjevských listech* psaných staroslověninou velkomoravského typu, doložena je také v *Pražských zlomcích*, které jsou církevněslovanskou památkou českého původu, a nalézt ji můžeme také v památkách ruského původu (jedná se totiž o severoslovanský nářeční jev).²⁷ Stejně tak je tato koncovka doložena v *Besědách sv. Řehoře Velikého* (v SJS označované jako *Bes*), v památce zapsané rovněž českou redakcí církevní slovanštiny zachované v ruských opisech.²⁸ Můžeme tedy tvrdit, že vyskytne-li se v památkách velkomoravského původu dochovaných v jiné než východo- a západoslovanské redakci o-kmenové substantivum s koncovkou *-zmb*, bude se nejspíše jednat o bohemismus.

Vývoj a výskyt koncovky instr. sg. *-zmb* u o-kmenových substantiv je také jedním z cenných dokladů, které poukazují na to, že ke splývání u-kmenových substantiv s o-kmenovými docházelo již v době předhistorické.²⁹

3.2 Plurál

V plurálu u-kmenového paradigmatu si všimněme koncovek obsahujících obměnu kmenotvorné přípony *-ov-*, díky níž jsou tyto koncovky výraznější, a podobně jako v singuláru jich využívají o-kmenová substantiva pro odlišení pádů, kde jinak panovala homonymie koncovek, a také pro odlišení životných o-kmenových substantiv.

3.2.1 Nom. a vok. pl.

U o-kmenových substantiv je v nom. sg. koncovka *-i*, která však způsobuje palatalizaci předcházející veláry (jedná se o druhou palatalizaci). Vedle ní se

²⁶ VEČERKA, R.: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Praha – Olomouc: Euroslavica – Univerzita Palackého, 2006, s. 61.

²⁷ VEPŘEK, M.: Čeština a kontinuita cyrilometodějské tradice. In: *Studie k moderní mluvnici češtiny 3. Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013, s. 11–25.

²⁸ MAREŠ, F. V.: Česká redakce církevní slovanštiny v světle Bešed Řehoře Velikého (Dvojeslova). In: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha: Torst, 2000, s. 375.

²⁹ VEPŘEK, M.: *Komparativní tvarosloví staroslověnštiny a staré češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2015, s. 24.

v dokladech vyskytuje i u-kmenová koncovka *-ove*, a to jak u substantiv označujících osoby (*popove, duchove*), tak věci (*darove, udove*).

U u-kmenových substantiv se ojediněle objevuje o-kmenová koncovka *-i*, doloženy jsou však tvary s koncovkou *-ovi*, např. *synovi, volovi*, kterou Kurz vysvětluje kontaminací koncovek *-ove* s *-i*.³⁰ Tyto tvary jsou velmi dobrým dokladem toho, jak se u-kmenová substantiva bránila splynutí s o-kmeny, tedy že si zachovala velkou část ze své původní koncovky typické pouze pro substantiva této deklinace a pouze koncový vokál nahradila o-kmenovou koncovku. Zajímavé však je, že tuto kontaminovanou koncovku nacházíme pouze u u-kmenových substantiv životných (*synz, volz*), kdežto u těch, která označují věci, např. *činz, domz*, nalézáme koncovku čistě o-kmenovou nebo u-kmenovou.

Ve vok. pl. je tomu obdobně. Můžeme se tak setkat jak s koncovkou *-i*, tak koncovkou *-ove* v obou paradigmatech.

3.2.2 Gen. pl.

V gen. pl. o-kmenové deklinace vidíme původní koncovku *-z*, která je však totožná s nom. a akuz. sg. Tato nežádoucí homonymie byla v singuláru odstraněna pomocí genitivu-akuzativu a v gen. pl. došlo k přejetí u-kmenové koncovky *-ovz*. Ta se posléze u o-kmenů ujala bez výjimky a v češtině se dnes vlivem hláskových změn vyskytuje v podobě *-ů* (*-ovz > -óv > -ův > -ů*). V tomto pádě tedy můžeme sledovat celkovou dominanci u-kmenové koncovky, jelikož i výskyt o-kmenové koncovky u u-kmenových substantiv je pouze výjimečný (jen u substantiva *synz*).³¹

3.2.3 Dat. pl.

Na rozdíl od dominance u-kmenové koncovky v gen. sg. se v dat. pl. setkáváme s převahou o-kmenové koncovky *-omz* nad u-kmenovou koncovkou *-zmz*. U u-kmenových substantiv je původní koncovka doložena pouze u substantiva *synz*,

---

³⁰ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969, s. 59.

³¹ *Ibidem*

u ostatních je potom doložena koncovka *-omz*. Vysvětlit ji můžeme buď vokalizací jeru, nebo přejetím z o-kmenového paradigmatu.

U substantiva *synz*, se vyskytuje také tvar *synovomz*³², který vznikl spojením tradiční koncovkové části u-kmenů *-ov-* s o-kmenovou koncovkou *-omz*. Takto vzniklá koncovka opět podává svědectví o postupném splývání o-kmenové a u-kmenové deklinace, při němž již substantivum *synz* přejalo o-kmenovou koncovku, ale ponechalo si část *-ov-*, která je součástí výrazných u-kmenových koncovek.

3.2.4 Akuz. pl.

V akuz. pl. je koncovka pro oba deklinační typy stejná. V o-kmenovém paradigmatu je navíc homonymní s instr. pl., který rovněž končí na *-zi*. Tato koncovka se ve staré češtině uplatnila v tzv. akuzativu-nominativu pl. u mužských neživotných substantiv. V češtině je dnes tedy nom. pl. *potoky* a *stoly*, místo původního *potoci* a *stoli*.³³

3.2.5 Lok. pl.

V lok. pl. se setkáváme se třemi variantami koncovek v u-kmenovém paradigmatu. Původní koncovkou je zde *-zchz*, jejíž vokalizovanou podobou je *-ochz*. Vznik této koncovky je možné vyložit jednak již zmíněnou vokalizací tvrdého jeru nebo též analogickým vyrovnáním podle dat. pl., kde se již u u-kmenů předpokládá koncovka *-omz*. Tato analogie mohla nastat na základě vztahů u zájmen *těmz – těchz*, *jimz – jichz*, a tedy i *synomz – synochz*. Rovněž je možná analogie k nom. pl. *synove* a gen. pl. *synovz*, v nichž se také v koncovkách objevuje *-o*.³⁴

U o-kmenových substantiv nacházíme koncovku *-řchz*, která způsobuje palatalizaci předcházející veláry (opět jde o druhou palatalizaci). Vzhledem k tomu,

---

³² KURZ, J. – HAUPTOVÁ, Z.: *Slovník jazyka staroslověnského*. IV. Praha: Euroslavica, 1997, s. 396.

³³ VÁŽNÝ, V.: *Historická mluvnice česká*. [Díl] 2, Tvarosloví. Část 1, Skloňování. 2. vyd. Praha: SPN, 1964, s. 11.

³⁴ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969, s. 58.

že tato hlásková změna způsobuje nežádoucí alternace kořenné souhlásky, objevovala se u o-kmenových substantiv i u-kmenová koncovka *-zchz*. Tyto koncovky vedle sebe žily i v následujících vývojových obdobích češtiny v podobách *-iech* > *-ích* a *-ech*, až nakonec za národního obrození zvítězila koncovka *-ech*.³⁵ Koncovka *-ích* se však zachovala u maskulin, jejichž kořen je zakončen velárou (*bozích, duších, potocích*).

Původní o-kmenová koncovka *-tchz* se ojediněle objevuje i u u-kmenových substantiv *synz, volz*, u nichž jsou doloženy i tvary s koncovkou *-ovtchz*, jež vznikla spojením tradiční koncovkové části u-kmenů *-ov-* s o-kmenovou koncovkou *-tchz*.

3.2.6 Instr. pl.

Pro o-kmenové paradigma platí koncovka *-zi*, která je homonymní s akuz. pl. Z dokladů vyplývá, že se ojediněle vyskytuje u u-kmenového substantiva *činz*. U něj i u dalších u-kmenových substantiv (*synz, volz*) je doložena původní u-kmenová koncovka *-zmi*. Tato koncovka se objevuje výjimečně i u některých o-kmenových substantiv, např. u *udz* a *darz*. U substantiva *synz* se můžeme také setkat s tvarem *synovzi*, který lze vysvětlit jako výsledek spojení tradiční koncovkové části u-kmenů *-ov-* s o-kmenovou koncovkou *-zi*.

3.3 Duál

Ve dvojném čísle jsou doloženy pouze tři tvary, a to nominativ-akuzativ-vokativ, který má v u-kmenovém paradigmatu koncovku *-zi*, v o-kmenovém *-a*, genitiv-lokál s u-kmenovou koncovkou *-ovu* a o-kmenovou *-u* a dativ-instrumentál s koncovkami *-zma* u u-kmenů a *-oma* u o-kmenů. Pouze u jediného u-kmenového substantiva, kterým je *synz*, jsou doloženy všechny duálové koncovky, a to jak původní u-kmenové, tak i o-kmenové.

---

³⁵ BAUER, J. - LAMPRECHT, A. - ŠLOSAR, D.: *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986, s. 143.

4 Zdroj u-kmenových substantiv

Materiálovou základnou tohoto výzkumu se stal *Slovník jazyka staroslověnského* (dále SJS), jehož doklady a poznatky značně usnadnily náš výzkum. V první fázi jsme však pracovali s příručkami pro studium jazyka staroslověnského Miloše Weingarta, Josefa Kurze, Radoslava Večerky a Štěpána Kul'bakina a historických mluvnic češtiny Jana Gebauera, Václava Vážného, Františka Trávníčka a kolektivu Arnošta Lamprechta, Dušana Šlosara a Jaroslava Bauera, odkud jsme získali poměrně ucelený přehled substantiv, která tito autoři, na základě tradice či jejich vlastních výzkumů, řadí k u-kmenům, a to ať s větší či menší jistotou.

Nyní zde uvedeme výčet substantiv, která tito autoři řadí k u-kmenům, a to i s významy a komentáři, jež u nich uvádějí. Prvním z nich je Miloš Weingart, jenž v *Rukověti jazyka staroslověnského* uvádí devět u-kmenových substantiv, jimiž jsou: *сѣинъ* „syn“, *домъ* „dům“, *полъ* „strana, polovice“, *волъ* „vůl“, *миръ* „svět“, *чинъ* „hodnost, řád“, *санъ* „hodnost“, *сѣинъ* „věž“ a *медъ* „med“, které bylo v ide. neutrum, ale v praslovanštině hláskoslovně splynulo s maskulinem a změnilo i rod. Dále lze nalézt ojedinělé u-kmenové tvary u těchto substantiv: *даръ* „dar“, *ѣдъ* „jed“, *станъ* „ležení“, *ледъ* „led“, *садъ* „sad“ a *кратъ* „krát“, k němuž autor uvedl poznámku, že se zde u-kmenová koncovka vyskytuje pouze v nom. a akuz. du., a ještě *врѣхъ* „vrch“. V tomto případě Weingart poukazuje na litevskou podobu tohoto substantiva, na níž dokládá, že se jedná o původní ide. u-kmen.³⁶ Josef Kurz v *Učebnici jazyka staroslověnského* představuje jako u-kmenová tato substantiva: *сѣинъ*, *домъ*, *полъ*, *волъ*, *миръ*, *чинъ*, *медъ* a dále dodává, že sem patří snad i *санъ*, *даръ* a *врѣхъ*.³⁷ Radoslav Večerka ve *Staroslověštině v kontextu slovanských jazyků* řadí k u-kmenovým substantivům tato: *сѣинъ*, *домъ*, *полъ*, *волъ*, *миръ*, *чинъ*, *медъ*, *санъ* a *врѣхъ/врѣхъ*.³⁸ Štěpán Kul'bakin v *Mluvnici jazyka staroslověnského* uvádí,

³⁶ WEINGART, M.: *Rukověť jazyka staroslověnského*. Praha: Didaktický kruh Klubu moderních filologů, 1937, s. 158.

³⁷ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969, s. 58.

³⁸ VEČERKA, R.: *Staroslověština v kontextu slovanských jazyků*. Praha – Olomouc: Euroslavica – Univerzita Palackého, 2006, s. 147.

že k u-kmenovým substantivům patří následující: *сѣинъ, мѣдъ, лѣдъ, домъ, врѣхъ, полъ, волъ, садъ*. U-kmenové koncovky se ale vyskytují i u následujících o-kmenů: *ѣдъ, чинъ, гласъ, длзгъ, миръ, родъ, радъ, станъ, даръ*.³⁹

V *Historické mluvnici jazyka českého* řadí Jan Gebauer k u-kmenovým substantivům tato: *synz, volz, domz, činz, dolz, jědz, jilz, ledz, medz, mladz, bliz, polz, sadz, stanz, vrъchz*. Dále přidává substantiva, která jsou doložena jak s koncovkami u-kmenovými, tak o-kmenovými: *darz, mirz, dъbz, gladz, slědz, borz*. Gebauer se domnívá, že tato substantiva jsou pravděpodobně u-kmenového původu, ale ve staré češtině není dostatečné množství dokladů, které by jeho domněnku potvrdily.⁴⁰ František Trávníček v *Historické mluvnici československé* uvádí substantiva: *syn, dom, med, vól, vrch, led, stan, pól*.⁴¹ Václav Vážný v *Historické mluvnici české* pokládá za u-kmenová tato substantiva: *syn, vól, čin, dól, dóm, jěd, jíl, led, sad, stan, pól, vrch, med*.⁴² Dušan Šlosar v *Historické mluvnici češtiny* uvádí: *syn, dóm, vól, pól, med a led*.⁴³

---

³⁹ KULBAKIN, Š.: *Mluvnice jazyka staroslověnského*. 2. vyd. Praha: Jednota českých filologů, 1928, s. 92nn.

⁴⁰ GEBAUER, J.: *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl III. Tvarosloví. 1. Skloňování. F. Tempský, Praha–Viedeň 1896; 2. vyd. (vyd. F. Ryšánek), Praha: ČSAV, 1960, s. 322-334.

⁴¹ TRÁVNÍČEK, F.: *Historická mluvnice československá: úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha: Melantrich, 1935, s. 321.

⁴² VÁŽNÝ, V.: *Historická mluvnice česká*. [Díl] 2, Tvarosloví. Část 1, Skloňování. 2. vyd. Praha: SPN, 1964, s. 69nn.

⁴³ BAUER, J. - LAMPRECHT, A. - ŠLOSAR, D.: *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986, s. 150.

5 Excerpce SJS

Další fází byla práce se SJS. Již při vyládávání substantiv ve slovníku jsme museli dvě z nich vyloučit, jelikož se ve staroslověnštině nevyskytují (*jilz*, *borz*), a dále jsme vyřadili slova *mladz* a *bliz*, která sice Jan Gebauer považuje za substantiva, ale v SJS jsou označena jako adjektivum (*mladz*) a adverbium (*bliz*) a navíc se v dokladové části jejich hesel nenachází žádná u-kmenová koncovka. Jinak tomu bylo u slova *kratz*, které je sice v SJS vedeno jako adverbium, ale v jeho hesle se nachází zmínka o u-kmenech, a tudíž se také toto slovo stalo předmětem našeho zájmu. Abychom se tedy ujistili, že jsme pro naši analýzu získali opravdu všechna potenciální u-kmenová substantiva, excerpovali jsme také celý SJS, v němž jsme našli ještě další tři substantiva *гѣхъ*, *пиръ*, *оудъ*, která nejsou v literatuře zmiňována, ale u nichž se vyskytují u-kmenové koncovky.

5.1 Rozdělení substantiv do skupin

U všech substantiv jsme porovnali jejich zařazení k deklinačnímu typu podle gen. sg. uvedeného v SJS a na jeho základě jsme je roztřídili do tří skupin. Do skupiny A jsme zařadili substantiva, u nichž je v SJS uvedena koncovka gen. sg. *-u*. Patří sem *полъ*, *мѣдъ*, *домъ*, *волъ*, *връхъ*, tedy substantiva tradičně považovaná za u-kmenová. Ve skupině B se nachází substantiva, která mají hojně zachované jak u-kmenové, tak o-kmenové koncovky. Jsou to substantiva *сѣинъ* „syn“, *сѣинъ* „věž“, *чѣинъ*, *санъ*, *сѣдъ*, *радъ*, *ѣдъ*, *пиръ*, která mají v SJS v gen. sg. uvedeny obě koncovky *-a* i *-u*, jež jsou spojeny latinskými spojkami *vel*, *seu* a *et*, poukazující na jejich vztah u jednotlivých substantiv. I pořadí koncovek má zde své opodstatnění, jelikož u substantiv *сѣинъ* „syn“ a *чѣинъ* je u-kmenová koncovka na prvním místě, kdežto u zbylých substantiv v této skupině je až na místě druhém. I na základě této informace lze tvrdit, že autoři SJS považují substantiva *сѣинъ* „syn“ a *чѣинъ* za u-kmenová, a to nejen kvůli tradici, ale jak vyplývá i z dokladové části obou

hesel, díky poměrně zachovanému stavu u-kmenového paradigmatu u těchto substantiv.

O-kmenovou koncovku gen. sg. zde však uvádějí proto, že se u nich pravidelně vyskytují také o-kmenové koncovky, a výsledkem tohoto vlivu je jejich přechod k o-kmenovým substantivům. Stejně lze vysvětlit pořadí koncovek i u dalších substantiv této skupiny, která jsou od původu o-kmenová, ale u-kmenové koncovky jsou u nich hojně doloženy. Do skupiny C jsme zařadili o-kmenová substantiva, u nichž se objevují u-kmenové koncovky spíše ojediněle. Patří sem оуаъ, ааръ, станъ, роаъ, миръ „mír, klid“, миръ „svět“, грѣхъ, гладъ, гласъ, ледъ, длъгъ, слѣдъ, долъ, дѣбъ a adverbium кратъ.

6 Postup při analýze

6.1 Popis substantiva

Při analýze budeme postupovat podle skupin v pořadí od A po C, tedy od těch substantiv, u nichž předpokládáme u-kmenových koncovek nejvíce, až po ta, u nichž se podle literatury vyskytují u-kmenové koncovky ujedinele. Každé z vybraných slov bude analyzováno samostatně, a to na základě informací uvedených v hesle daného substantiva v SJS. U každého substantiva uvedeme jeho staroslověnskou podobu zapsanou v cyrilici a v závorce bude jeho transliterovaná podoba do latinky, např. волъ (volъ). Následovat bude výčet autorů výše zmíněných příruček a mluvnic, kteří řadí dané substantivum k u-kmenovým, či o-kmenovým, a jejich komentáře k němu, stejně jako jeho určení v SJS. Některý ze čtenářů může tuto informaci považovat za nadbytečnou vzhledem k tomu, že již jednou byla uvedena, ale v tomto případě se zaměříme na to, jak ke konkrétnímu substantivu lingvisté přistupují (nebude pro nás tedy pouhý prvek ve výčtu jako výše), a můžeme tedy získat jasnější přehled o tom, zda se jedná substantivum tradičně považované lingvisty za nositele u-kmenových koncovek či nikoliv.

6.2 Výskyt v památkách podle SJS

Dále bude zařazen seznam památek, v nichž se dané substantivum objevuje. Tento seznam bude opisem ze SJS (rovněž budou použity zkratky zde používané) a uvádíme jej zde proto, že dobře reflektuje frekvenci konkrétního substantiva ve staroslověnských památkách. Pakliže se např. původně u-kmenové substantivum bude objevovat v malém množství památek, nebude tolik zafixované v povědomí jeho uživatelů, a objeví-li se ojedinele, navíc s málo frekventovanou koncovkou, je vysoce pravděpodobné, že jeho uživatel bude na pochybách, jakou koncovku použít, a tudíž se může na základě totožnosti nom. sg. u-kmenů a o-kmenů přiklonit ke koncovce frekventovanější, tedy o-kmenové. Tak může dojít u málo frekventovaných substantiv ke ztrátě jejich původních koncovek a k jejich

nazhrození koncovkami o-kmenovými. Naopak jedná-li se o substantivum frekventované, lze předpokládat, že se jeho původní koncovky udrží v úzu uživatelů déle a budou schopny lépe odolávat a vzdorovat vlivu dominantního, v tomto případě o-kmenového, paradigmatu. U takového staroslověnského substantiva tudíž pravděpodobně nastane situace, kdy vedle sebe budou stát koncovky u-kmenové a o-kmenové jako rovnocenné dubletní tvary.

SJS je pro nás opravdu cenným zdrojem informací, a nejen že poskytuje výčet památek, v nichž se konkrétní substantiva vyskytují, u některých zaznamenává výskyt pádů v těchto památkách a v některých případech dokonce počet výskytů. Tuto informaci, pokud se v hesle nachází, rovněž uvádíme, jelikož tyto počty zahrnujeme do naší analýzy v případě, že nejsou použity jako doklady v dokladové části hesla. Uvedeme zde konkrétní příklad, aby bylo zřejmé ještě před nahlédnutím do analytické části, jak bude tato informace předkládána a jak s ní budeme při rozboru nakládat. První možnost zápisu je: gen. sg. $\kappa\omicron\lambda\upsilon\gamma$ Ev, Christ, Šiš, Mak, $\kappa\omicron\lambda\alpha$ Ochr, Slepč. Tato informace o výskytu tvarů v památkách je velmi cenná, ale uvádíme ji pouze ve výčtu, jelikož se zde nenachází číselné vyjádření, tudíž s ní v kvantitativní analýze nemůžeme počítat. Další způsob zápisu je: gen. sg. $-u$ 4x v Bes, $-a$ 1x v Bes, Const. Tyto počty zahrnujeme do analýzy, avšak nejdříve spočteme výskyty gen. sg. u-kmenů v Bes v dokladové části. Pokud jsou rovny čtyřem, počítáme se čtyřmi výskyty, jsou-li rovny dvěma, připočteme další dva výskyty, aby se celkový počet rovnal číslu, které bylo vyexcerpováno z Bes při tvorbě SJS. Stejnětak postupujeme i u o-kmenových tvarů. Třetí možný zápis je: lok. pl. $\delta\omicron\mu\zeta\chi\zeta$, $\delta\omicron\mu\omicron\chi\zeta$ Zogr, Mar, As, Ostr, Christ, Slepč, Šiš, Parim, Const, VencNik, Bes, $\delta\omicron\mu\omicron\upsilon\epsilon\chi\zeta$ 1x v Job. Ačkoliv je zde velké množství památek, můžeme do analýzy zahrnout pouze ty, u nichž je počet vyjádřen.

6.3 Význam substantiva a doklady

Následující část je pro naši analýzu stěžejní. Je v ní uveden význam konkrétního substantiva, který je zapsán v uvozovkách, např. „medovina“. Pokud má více významů, jsou tyto významy číslovány, a jedná-li se o slovní spojení, je vždy řazeno na konec odstavce s významem, k němuž toto spojení náleží. U každého substantiva nemusí být vždy uvedeny všechny významy, důraz je kladen především na ty, jež jsou doloženy doklady, v nichž se vyskytuje dané substantivum s u-kmenovými koncovkami, případně je v tomto významu doklad zajímavý a vhodný k popisu. Pod uvedený význam jsme zařadili výčet dokladů s u-kmenovými koncovkami, a to v pořadí pád, počet výskytů a památka, v níž se tento tvar vyskytuje, dále pak následují konkrétní doklady vyexcerpované ze SJS. Uvádíme také různocnění, pokud je relevantní, tedy obsahuje u-kmenovou koncovku, popřípadě o-kmenovou, která pak pro nás může být pomůckou pro určení pádu v případě nejasností. U významu, kde se vyskytují tvary s u-kmenovou koncovkou, uvádíme pro srovnání také počty o-kmenových koncovek v daném významu a památku, v níž se nacházejí. Zápis této části analýzy vypadá takto: lok. sg. s u-kmenovou koncovkou se vyskytuje 1x v Supr, Zach a s o-kmenovou koncovkou 1x v Grig: $\text{ИДИ Рече } \omega \text{ } \overline{\text{CNOY}} \text{ НА ДОБРЗИ ПЖТЬ}$ (Supr 96,12)⁴⁴; $\text{НЕ ВЕСЕЛИТЬ СЯ } \omega \text{ } \overline{\text{CN}^{\text{E}}}$ НЕНАКАЗАНЪ (Pr 17,21 Grig), $\omega \text{ } \overline{\text{CNOY}}$ (Zach)⁴⁵.

6.4 Problémy při určování pádů

Při excerpaci dokladů ze SJS jsme museli s velkou obezřetností přihlížet na homonymii některých pádů. Je to jednak homonymie v rámci jednoho paradigmatu a rovněž i homonymie mezi zkoumanými deklinačními typy navzájem. Kvůli stejným koncovkám jsme museli ze zkoumání vyloučit všechny doklady, v nichž se objevuje nom. a akuz. sg. a také akuz. pl. Nermalou obtíž nám pak působily

⁴⁴ KURZ, J. – HAUPTOVÁ, Z.: *Slovník jazyka staroslověnského*. IV. Praha: Euroslavica, 1997, s. 370.

⁴⁵ Ibidem

doklady, v nichž se vyskytují substantiva s koncovkou *-u* následující po předložce *po*. Tato předložka se totiž pojí jak s dativem, tak s lokálem, což tedy konkrétně v našem případě znamená dat. sg. o-kmenů, nebo lok. sg. u-kmenů. Pakliže se v dokladu vyskytuje adjektivum či pronomén kongruentní se substantivem, lze pád identifikovat snadno. Složitější situace nastává při absenci adjektiva či pronomína (ve funkci přívlastku shodného), jelikož pak nelze zcela jednoznačně rozhodnout, o který pád se jedná, a daný doklad je pro náš výzkum spíše nerelevantní, např. *всако исправленіе притѣчiami скажи намъ по чинюу* (Const 10, Lavrov 22,1)⁴⁶.

Další úskalí nám působila homonymie koncovek gen. sg. u-kmenů a dat. sg. o-kmenů, která způsobuje, že v případě absence adjektiva či pronomína nelze opět jasně určit, zda se jedná o dativ adnominální (tj. dativ ve funkci přívlastku neshodného), čili je zde koncovka *-u* původně o-kmenová, nebo zda se jedná o gen. sg., a tudíž o koncovku u-kmenovou, např. *ω зависти люб'ви вражда • мирюу сжпостатъ* (Supr 388,27)⁴⁷. Vyskytne-li se taková nejednoznačnost, jsme nuceni daný doklad ze zkoumání vyloučit.

6.5 Kvantitativní vyjádření analýzy

Nejdůležitější částí analýzy kadého substantiva je, pomineme-li v tuto chvíli dokladovou část, závěrečné číselné a procentuální vyjádření jeho výskytů. Je zde zapsán celkový počet výskytů daného slova podle SJS, který je součtem výskytů z dokladové části i počtů výskytů udávaných v SJS. Za tímto číslem následuje počet výskytů, které nejsou pro naši analýzu relevantní, protože jsou nejednoznačné. Do této skupiny spadají, jak jsme již popsali výše, tvar nom., akuz. sg. a akuz. pl., doklady, u nichž nelze jednoznačně určit, zda se jedná o dativ adnominální (dat. sg. o-kmenů) nebo gen. sg. u-kmenů, a také jsou to spojení s předložkou *po*, u nichž rovněž nelze rozhodnout, zda se jedná o dat. sg. o-kmenů či lok. sg. u-kmenů.

⁴⁶ KURZ, J. – HAUPTOVÁ, Z.: *Slovník jazyka staroslověnského*. IV. Praha: Euroslavica, 1997, s. 864.

⁴⁷ KURZ, J. – HAUPTOVÁ, Z.: *Slovník jazyka staroslověnského*. II. Praha: Academia, 1973, s. 214.

Dále uvádíme celkový počet tvarů s u-kmenovými koncovkami a v závorce rozepisujeme počty výskytů jednotlivých pádů, totéž platí i u o-kmenových tvarů. Tyto počty jsou následně vyjádřeny sloupcovým grafem (modrou barvou jsou zaznamenávány u-kmeny, oranžovou barvou o-kmeny), v němž jsou uvedeny vyskytnuvší se pády a počet jejich výskytů, a dále je zde výsečový graf, který vyjadřuje procentuální poměr mezi počtem u-kmenových a o-kmenových koncovek.

Tento postup bude dodržován u všech tří analyzovaných skupin, pouze u některých substantiv skupiny C nebude třeba kvůli malému zastoupení u-kmenových koncovek grafického vyjádření.

7 Praktická analýza

7.1 SKUPINA A

Je to skupina substantiv, která jsou tradičně považovaná za zástupce u-kmenových substantiv. Patří sem полз, медз, домз, волз, врзхз, tedy substantiva, u nichž jsou u-kmenové koncovky zachovány, avšak vliv dominantního o-kmenového paradigmatu byl tak silný, že o-kmenové koncovky postupně vytlačily ty původní. U této skupiny provedeme kompletní výše popsanou analýzu.

ПОЛЗ (polz)

Substantivum полз je za u-kmenové označováno všemi autory a i v SJS má pouze jedinou možnou koncovku gen. sg., a to *-u*. SJS uvádí, že se toto substantivum vyskytuje v památkách, kterými jsou Ev, Und, Euch, Supr, Apost, Apoc, Parim, Gl, Clem, Const, Meth, Sud, Nom, VencNik, Bes, Nicod, Vit, Ben, Dijav, Eug, Pog, Bon.

Jeho prvním významem je „půle, polovice“. V tomto významu se vyskytuje u-kmenová koncovka v gen. sg. 1x v As, Bes: ищ«и» нед«ѣлѣ» б̄ по пас«тѣ» ѡт«з» ПОЛОУ (As 153b 18); и зидоуТЬ анг«ели» • и разлоуЧАТЬ злѣиѡ ѡт«з» ПОЛОУ правѣднѣиѡхъ • и вѣвѣроуТЬ ѡ вѣ пещѣ ѡгна (Bes 11,50aa 13sq); v lok. sg. 1x v Ostr, Bes: ...ѡт«з» велика днѣ • вѣ ПОЛОУ еванг«елии» (Ostr 236aβ 2); вѣ ПОЛОУ бо котзигзи нагз боудеть примзи • нагз же подавзи (Bes 20,107ba 18), lokál je zde dobře identifikovatelný, jelikož následuje po předložce *vz*. U-kmenové tvary se v tomto významu dochovaly také ve dvojném čísle, a to v instr. du. 1x v Zogr, Mar, As, Sav, Ostr, Supr, Šiš, kde jsou použity jako příslovce: придетз господъ раба того...и протешетз и ПОЛЗМА (Mt 24,51 Zogr, Mar, As, Sav, Ostr); и потомз прѣтрзша и ПОЛЗМА (Supr 269,6); и ниць быѣв расѣде се ПОЛЗМА и излиѡ се вса оутрѡва юго (A 1,18 Šiš); a také ve spojení на ползи „napůl“, kde se jedná o akuz. du. vyskytující se 1x v Supr, VencNik, Ben: югоже господинз приедз на ПОЛЗИ прѣсѣчетз (Supr 107,29); но се

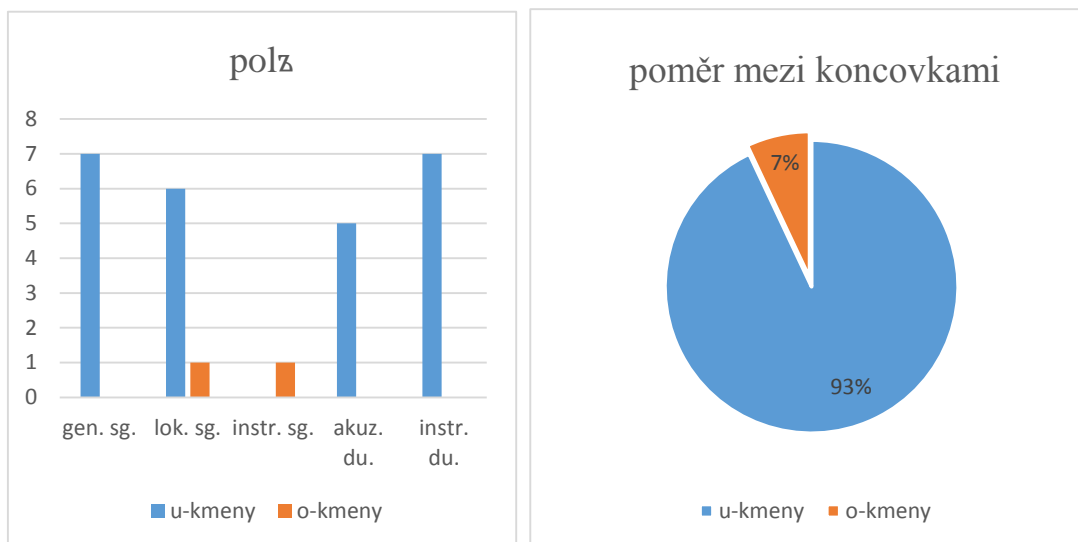
размыш'леніе не дол'го на полы предѣли размысливъ, ... (VencNik 5,14); възела бѣхъ съсоудъ • оу чеди истрѣбити житоу • и спад се разби на поли (Ben, Sobol. 123,17).

Druhý význam tohoto substantiva je „strana, břeh“ a u-kmenové koncovky se v tomto významu nacházejí ve spojení онъ полъ, kde se vyskytuje gen. sg. 1x v Zogr, Mar: ...и отъ идоумѣнъ • съ оногo полоу іордана (Mc 3,8 Zogr, Mar); lok. sg. 2x v Zogr, Mar: і абъе оубѣди оученикзи своѣнъ • вънити въ корабль • і варити і на оноmъ полоу • къ видѣсидѣ (Mc 6,45 Zogr, Mar); приде въ прѣдѣлзи іудейскзи • по оноmъ полоу іор'дана (Mc 10,1 Zogr, Mar). Dále se u-kmenová koncovka akuz. du. vyskytuje 1x v Dijav, Rumj, a to ve spojení оба ползи roužitém jako příslovce: сѣвѣ[с]тини оученици г'осподьни шѣа на сесать апостола...имъже єсть сѣсти шѣа полы х'ристоса на соуднѣмъ дѣни (Dijav, Sobol. 43,13); и показа єму чистоу рѣкоу...посредѣ поутни єго и шѣа ползи рѣкзи • древо животное (Ap 22,2 Rumj), оба полъ (Hval). V různočtení se opět jedná o akuz. du. (soudíme tak podle číslovky) náležící k o- nebo jo-kmenům.

Třetím významem je „pohlaví, rod“. U-kmenová koncovka se vyskytuje v gen. sg. 1x v Bes: ѡтѣъ поконьна єго же полоу чрѣслзи имьнѣмъ любодѣяннїе назнаменають са (Bes 13,58aβ 17). Ve spojení мжъскъ полъ, жењскъ полъ „mužské pohlaví, ženské pohlaví“ se u-kmenová koncovka vyskytuje opět v gen. sg. 1x v Slepč, Christ: такоже и мжи • оставше родителъскѣа подобѣ • жењска полоу • раждегошъ са похотижъ своєжъ • дроугъ на дроуга (R 1,27 Slepč, Christ). V tomto spojení se vyskytuje o-kmenový instr. sg. 1x v NomUst'.

Substantivum полъ je v dokladech vyexcerpovaných ze SJS doloženo 59x, z toho 32 dokladů nelze kvůli tvarové homonymii jednoznačně určit, 25 dokladů reprezentuje u-kmenovou koncovku a 2 doklady koncovku o-kmenovou. U-kmenová koncovka se vyskytuje v gen. sg. 7x, v lok. sg. 6x, v akuz. du. 5x, v instr. du. 7x, o-kmenová koncovka se objevuje jen sporadicky, a to v instr. sg. 1x a v i sg. 1x.

U tohoto substantiva dominuje u-kmenová koncovka v poměru 25 : 2, tj. 93 % ku 7 %.

Graf 1

МЕДЪ (medz)

Substantivum МЕДЪ za u-kmenové označuje SJS i všichni autoři. SJS uvádí výčet památek, v nichž se toto substantivum vyskytuje, a těmi památkami jsou Ev, Psalt (včetně Sluck), Supr Ochr, Apoc, Parim, Const, Venc, Nom, Bes. Dále SJS dodává informaci o výskytu genitivních tvarů. Gen. sg. s koncovkou *-u*, tedy u-kmenový tvar, se vyskytuje 1x v Supr, Bes a 2x v Const, naopak o-kmenový tvar s koncovkou *-a* se nachází 1x v Const a 3x v Psalt.

První význam tohoto substantiva je „med“ stejně jako jeho význam současný. V tomto významu je s u-kmenovou koncovkou v gen. sg. doložen 1x v Const a Supr: *ВРАЧЬ... ЗАПОВѢДАЕТЪ • В МЕДОУ МѢСТО ГОРЬКОЕ ПИЮЩЕ ПОСТИТИ СЯ* (Const 11, Lavrov 22, 22). V tomto dokladu by se mohlo jednat i o o-kmenový dativ adnominální. Avšak tuto možnost vylučujeme vzhledem k různocnění *ВЪ МЕДА МѢСТО* (ms. 1469, Lavrov 57,5), které má podobu *-a*, což je o-kmenová koncovka gen. sg. Podle SJS se jedná o gen. sg., proto i my se k tomuto určení přikláníme. Další doklad je ze Supr:

имѣше же врѣмѣ...криницѣ мѣдоу (Supr 291,8), ani tento doklad není jednoznačný. Mohlo by se rovněž jednat o o-kmenový dativ adnominální, avšak opět se přikláníme k gen. sg. na základě jeho určení SJS.

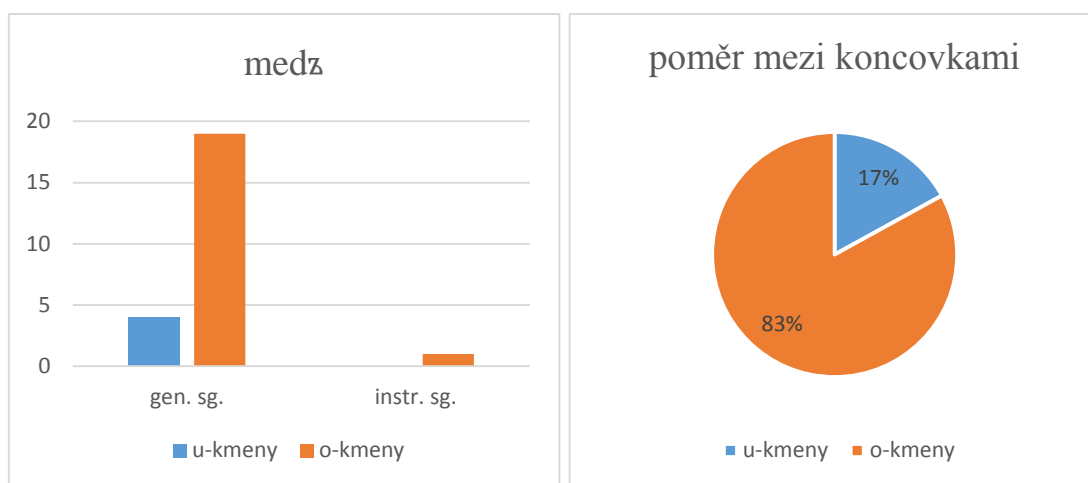
O-kmenové koncovky se v tomto významu objevují v gen. sg., a to 1x v Const (viz různocnění u prvního dokladu u tohoto substantiva) a dále podle dokladové části hesla 1x v Sluck, Sin, Pog, Bon, Lob, Par. SJS však uvádí, že se gen. sg. s o-kmenovou koncovkou vyskytuje 3x v Psalt. Abychom tuto informaci pro náš výzkum mohli zpracovat, přijmeme výčet žaltářů uvedený v dokladech (tedy Sluck, Sin, Pog, Bon, Lob, Par) za kompletní, ačkoliv SJS v základním seznamu památek ve výčtu žaltářů uvádí ještě Eug. Avšak vzhledem k tomu, že v jediném uvedeném dokladu se substantivum мѣдъ v tomto žaltáři nevyskytuje, nebudeme zde tuto památku brát v úvahu. Celkový počet výskytů o-kmenového gen. sg. v žaltářích bude 18, čili 3x Sluck, Sin, Pog, Bon, Lob, Par.

Další o-kmenová koncovka tentokrát v instr. sg. se vyskytuje 1x v Supr, a to ve spojení мѣдзьмъ текъзи „med ronící“: почто вѣчнѣмъ каплѣ мѣдомъ текъштѣаго источника разорити хоштеѣ (Supr 388,18). V tomto případě se skutečně jedná o instrumentál, jelikož koncový jer bývá v této památce zaměňován, takže zde je z za ъ. Lze tedy s větší pravděpodobností usuzovat, že se jedná o instr. sg. o-kmenů, ačkoliv můžeme zvažovat, že by se mohlo jednat i o vokalizovanou podobu u-kmenové koncovky. Bohužel zde ale není žádný jiný doklad, který by tuto variantu mohl potvrdit, proto při naší interpretaci přikloníme k původní o-kmenové koncovce.

Pro zajímavost zmíníme i druhý význam tohoto substantiva, kterým je „medovina“. V tomto významu je substantivum zaznamenáno pouze jedinkrát, a to v akuz. sg. ve VencMin. Vzhledem k nemožnosti jednoznačného určení tohoto pádu, není pro náš výzkum daný doklad relevantní.

Substantivum $\mu\epsilon\delta\zeta$ je v dokladech vyexcerpovaných ze SJS doloženo celkem 38x, z toho nelze 14 dokladů kvůli tvarové homonymii určit. U-kmenové koncovky se u něj vyskytují 4x v gen. sg., kdežto o-kmenové koncovky jsou v gen. sg. zastoupeny 19x a 1x v instr. sg. Ačkoliv je toto substantivum tradičně považováno za u-kmenové, doložené výskyty však ukazují na převažující o-kmenovou koncovku především tedy v gen. sg. Poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami je 4 : 20, tj. 17 % ku 83 %. Právě tento příklad ukazuje, že při velmi nízké frekvenci substantiva dochází k preferování dominantnějších koncovek na úkor těch původních.

Graf 2

$\Delta\omicron\mu\zeta$ (domz)

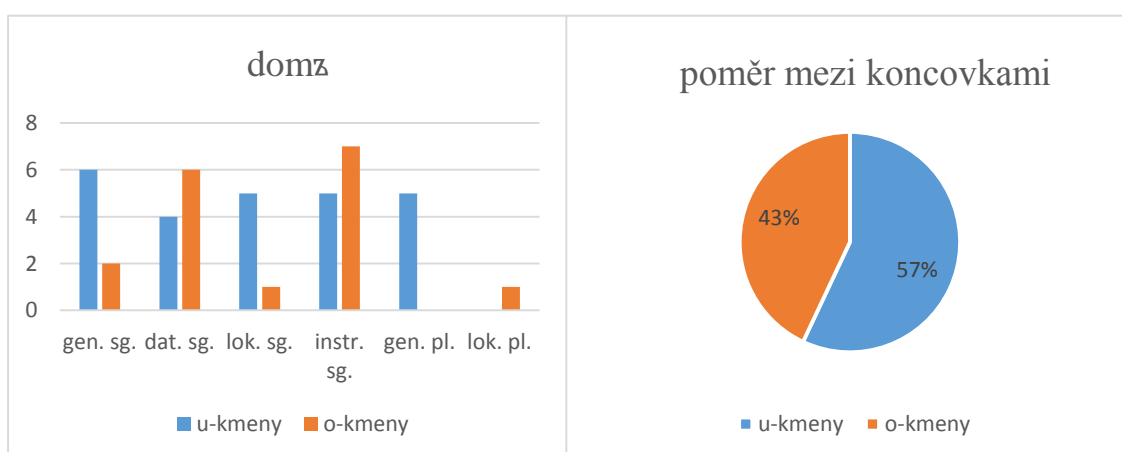
Substantivum $\Delta\omicron\mu\zeta$ za u-kmenové označuje SJS i ostatní autoři. SJS uvádí, že se vyskytuje v Ev, Psalt, Euch, Cloz, Supr, Apost, Parim, Gl, Hom, Klim, Pochv, Clem, Const, Nom, VencNik, Bes, Nicod, Vit. Dále se v SJS hned v úvodu hesla nachází výčet tvarů tohoto substantiva v jednotlivých pádech, které zde taktéž uvedeme. V gen. sg. je velmi frekventovaným u-kmenový tvar $\Delta\omicron\mu\omicron\gamma$, kdežto o-kmenový tvar $\Delta\omicron\mu\alpha$ se nachází pouze 1x v Slepč a Hom. Dat. sg. je povětšinou $\Delta\omicron\mu\omicron\gamma$, u-kmenový tvar $\Delta\omicron\mu\omicron\beta\eta$ se nachází 1x v Euch a 2x v Bes. Ve vok. sg. je doložen o-kmenový tvar $\Delta\omicron\mu\epsilon$ v Grig a Gl. V lok. sg. převažuje u-kmenový tvar $\Delta\omicron\mu\omicron\gamma$ proti jednomu

o-kmenovému домѣ v Grig. V instr. sg. nácházíme oba tvary ve větším počtu památek, u-kmenový домъмь v Ostr, Christ, Slepč, Šiš, Zach, o-kmenový домомаь rak v Ev, Euch, Supr, Apost, Bes. V nom. pl. jsou opět zaznamenány oba tvary домомае v Grig a Bes, домаи v Grig a Zach. V gen. pl. dominuje u-kmenový tvar домомаъ, dat. pl. je naopak typicky o-kmenový домомаъ. V lok. pl. se můžeme setkat se dvěma podobami u-kmenové koncovky, s tradiční домъхъ, a vokalizovanou podobou домоохъ v Zogr, Mar, As, Ostr, Christ, Slepč, Šiš, Parim, Const, VencNik, Bes, o-kmenový tvar домѣхъ se vyskytuje pouze 1x v Job. Z tohoto výčtu je patrné, který z tvarů v daném pádě dominuje, popřípadě se jedná o rovnocenné dubletní tvary. U-kmenové koncovky převládají v gen. a lok. sg., stejně jako v gen. a lok. pl. O-kmenové naopak dominují v dat. a vok. sg. a rovněž v dat. pl. V instr. sg. a nom. pl. se zdá, že se o-kmenové a u-kmenové tvary vyskytují v přibližně stejném počtu památek.

Prvním významem substantiva домъ je „dům, příbytek“. Hned na úvod uvádíme doklad, který jsme objevili při excerpci SJS u jiného lexému, a to u substantiva стадо, v němž se nachází u-kmenový tvar gen. sg. substantiva домъ, a to 1x v Sin, Pog, Bon, Lob, Par: не примѣ отъ домоу твоего телеца • ни отъ стада твоихъ козелъ (Ps 49,9 Sin, Pog, Bon, Lob, Par). Další u-kmenová koncovka v tomto významu se vyskytuje v gen. pl. 1x v Sin, Pog, Bon, Lob, Par: и взыгнани бѣдѣтъ изъ домомаъ своихъ (Ps 108, 10 Sin, Pog, Bon, Lob, Par). O-kmenové koncovky nacházíme v dat. sg. 1x v Supr a instr. sg. 1x v Hilf. V užším významu „domov“ je toto substantivum doloženo v gen. sg. u-kmenů 1x v Supr: безъ домоу • и безъ града взывше отъвергли са юго вѣша (Supr 442,2). U-kmenové koncovky zaznamenává SJS také ve spojení въ домоу „doma“, kde je doložen lok. sg. 1x v Zogr, Mar, As, Ostr, VencNik: отрокъ мои лежитъ въ домоу ослаблѣнъ (Mt 8,6 Zogr, Mar, As, Ostr); мира любви • в'нѣ и в' домоу, въ царствѣи моемъ да воскипить (VencNik 13,42), a ve spojení въ домъ свои „domů“ v dat. sg. 1x v Const: не вѣсхотѣвшоу же послушати его шѣдь въ домъ свои въ мѣстѣхъ прѣбываше (Const 3, ms. 1469, Lavrov 42,3), домови (Const).

Ve druhém významu, kterým je „dům, čeleď, domácnost“, se u-kmenová koncovka vyskytuje v dat. sg. 1x v Euch: σὺπλᾶσενι ἐμοῦ ἰ ἐ'σμοῦ ΔΟΜΟΝ ἐγο βῆτι (Euch 14b 13) a v instr. sg. 1x v Christ, Ochr, Slepč, Mak, Šiš: βῆζαράδοβα σα σῶ εῖς ἐμὲ ΔΟΜΩΜ σβοιμὲ (A 16,34 Christ, Ochr, Slepč, Mak, Šiš). Naopak o-kmenový instr. sg. se vyskytuje 2x v Zogr a 1x v Mar, As, Sav, Ostr. Ve třetím významu „dům, pokolení, rod“ se vyskytuje pouze o-kmenová koncovka v dat. sg. 1x v Zogr, Mar, As, Sav, Ostr.

U substantiva домъ musíme vzít v potaz ne příliš rozsáhlou dokladovou část v hesle SJS. Jsou zde vybrány pouze některé reprezentativní doklady, které spíše dokládají převahu jedné z dubletních koncovek ve vybraných pádech, než aby z nich bylo možné přiblížit se co nejpřesněji skutečnému počtu a rozložení koncovek obou paradigmat v konkrétních pádech. V dokladech vyexcerpovaných ze SJS je toto substantivum doloženo celkem 62x, z toho nelze 25 dokladů kvůli tvarové homonymii určit. U-kmenové koncovky se u něj vyskytují 25x, a to 6x gen. sg., 4x dat. sg., 5x lok. sg., 5x instr. sg., 5x gen. pl., kdežto o-kmenové koncovky jsou zastoupeny 17x, konkrétně 2x gen. sg., 6x dat. sg., 1x lok. sg., 7x instr. sg., 1x lok. pl. Poměr doložených u-kmenových a o-kmenových koncovek je 25 : 17, tj. 57 % ku 43 %.

Graf 3

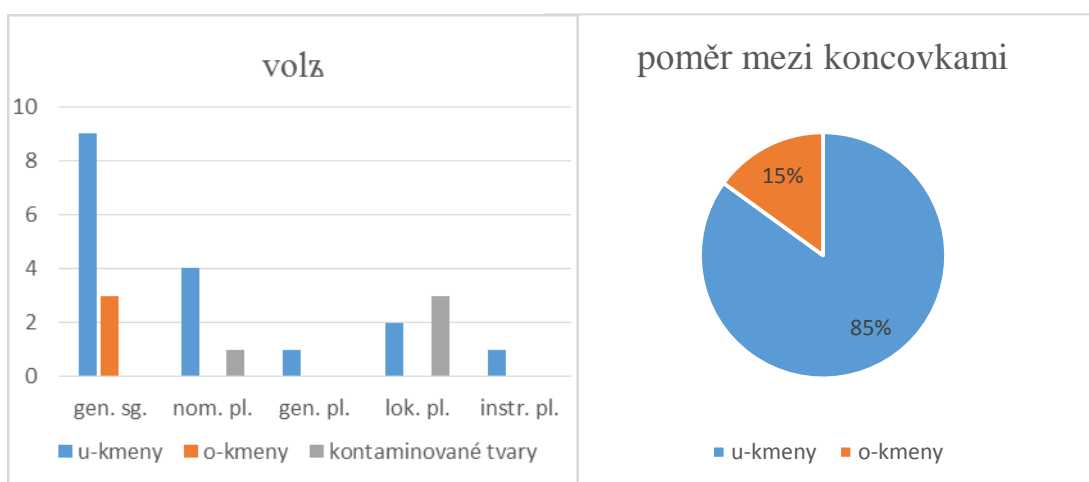
ВОЛЪ (volz)

Substantivum волъ за u-kmenové označují všichni námi zniřovaní autoři i SJS. V něm je uvedeno, že se toto substantivum vyskytuje v Ev, Psalt, Euch, Supr, Apost, Parim, Gl, Bes. Dále jsou zde také vypsány dochované tvary v jednotlivých pádech i s památkami, v nichž se tyto tvary vyskytují. Ve většině pádů jsou zachovány u-kmenové tvary kromě gen. sg., kde je vedle u-kmenového волу, který se vyskytuje v Ev, Christ, Šiš, Mak, i o-kmenový tvar вола v Ochr, Slepč, Šiš 1 T 5,8. V nom. pl. je kromě tradičního u-kmenového tvaru волове doložen i kontaminovaný tvar волови 1x v Sin. Jak bylo vysvětleno již v kapitole věnované pádům, vznikl tento tvar spojením u-kmenového formantu *-ove*, přičemž koncové *-e* bylo nahrazeno o-kmenovou koncovkou *-i*. Tento tvar je důkazem vzrůstajícího vlivu o-kmenového paradigmatu na u-kmenová substantiva, přičemž se prosadila o-kmenová koncovka, ale u-kmenové substantivum se bránilo a ponechalo si alespoň výrazný segment své původní koncovky. Dále je zde tradiční u-kmenový gen. pl. воловъ i lok. pl. волъхъ v Christ, v němž je doložena i vokalizovaná podoba волохъ v Šiš a rovněž kontaminovaný tvar воловѣхъ v Ochr, Slepč, Mak. Posledním uvedeným tvarem je u-kmenový instr. pl. волъми vyskytující se v Bes.

Toto substantivum je zcela jednoznačné a jeho význam je vůl. Je u něj doložen u-kmenový gen. sg. 1x v Zogr, Mar, Sav, As, Ostr, Nik, Mak, Christ, Šiš: не отзрѣшаеть ли своего волу ли осъла (L 13,15 Zogr, Mar, Sav, As, Ostr, Nik); не обрзтиши волу върхоуша • о волъхъ радить бѣгъ (1 С 9,9 Christ, Šiš), волъ ... воловѣхъ (Mak), kdežto o-kmenový 1x v Šiš 1 T 5,8, Ochr, Slepč. U-kmenový nom. pl. se vyskytuje 1x v Pog, Bon, Lob, Par: яко мои сътъ вси свѣриѣ дѣбравни • скоти въ горахъ и волове (Ps 49,10 Pog, Bon, Lob, Par), a v jeho různocnění je doložen kontaminovaný tvar волови (Sin). Gen. pl. u-kmenů je zaznamenán 1x v Supr: приде стадо воловъ изъ горъ (Supr 19,1). Zajímavý doklad uvádí SJS pro u-kmenový lok. pl., který je doložen 1x v Christ, Šiš s různocněním obsahujícím kontaminovaný tvar: не обрзтиши волу върхоуша • о волъхъ радить бѣгъ (1 С 9,9 Christ, Šiš), вола ...

ВОЛОВЪХЪ (Ochr, Slerč), волѡ ... ВОЛОВЪХЪ (Mak). Instr. pl. u-kmenů se vyskytuje 1x v Bes: ВОЛЪМИ ТЪРПѢНИЕ КРОТОСТИ (Bes 17,125aa 9sq).

U substantiva волѡ je v SJS uvedeno celkem 28 výskytů, z toho nelze 4 kvůli tvarové homonymii jednoznačně určit, dále jsou doloženy 4 formy kontaminované (1x nom. pl., 3x lok. pl.). U-kmenových koncovek je zde uvedeno 17, a to 9x gen. sg., 4x nom. pl., 1x gen. pl., 2x lok. pl., 1x instr. pl., kdežto o-kmenové jsou pouze 3x v gen. sg. Celkový poměr u-kmenů a o-kmenů je 17 : 3, tj. 85 % ku 15 %.

Graf 4

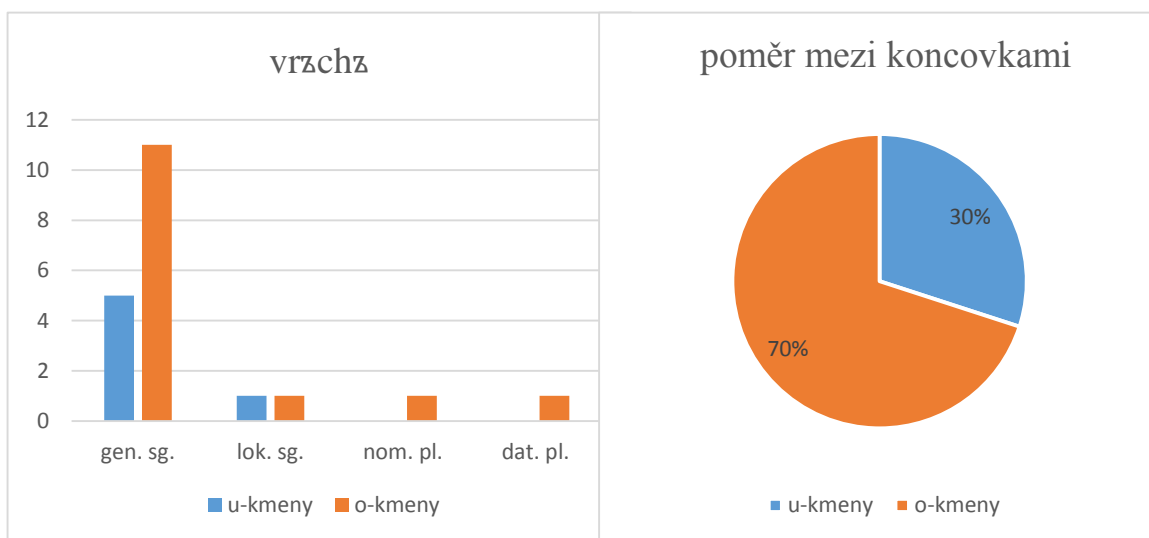
ВРЪХЪ (vrchъ)

Substantivum врѡхъ za u-kmenové označuje SJS i ostatní autoři, z nichž M. Weingart poukazuje na litevskou podobu tohoto substantiva, jíž dokládá, že se jedná o původní ie. u-kmen, a J. Kurz dodává, že mezi u-kmenová patří snad i toto substantivum. Vyskytuje se v Ev, Psalt, Euch, Supr, FragHilf, Parim, Gl, VencNik, Bes, Ben. V SJS jsou také uvedeny některé z o-kmenových tvarů, které se vyskytují vedle u-kmenových. Jsou to gen. sg. врѡха, lok. sg. врѡсѣ, nom. pl. врѡси.

Toto substantivum se ve významu „vrch, vrchol, temeno“ vyskytuje u-kmenový gen. sg. 1x v Zogr, Mar, Ostr: І ВЕДОША І ДО ВРЪХОУ горѡи (L 4,29 Zogr, Mar, Ostr) a o-kmenový 1x v As. U-kmenová koncovka je doložena v lok. sg. 1x v Ben:

на самомъ врзху горы (Ben, Sobol. 131,2), o-kmenový lok. sg. je 1x v Euch. O-kmenové koncovky jsou doloženy také v nom. pl. 1x v Lobk, v dat. pl. 1x v VencNik. U-kmenová koncovka v gen. sg. se dále objevuje ve spojení сз врзху s adverbialním významem „odshora, svrchu“ 1x v Zogr, Mar: врзху истзканз въсь (J 19,23 Zogr, Mar), naopak ve spojení до врзха s významem opačného směru, tedy „až dovrchu“, je v gen. sg. o-kmenová koncovka, a to 2x v Zogr, Mar, As, Ostr a 1x v Achr.

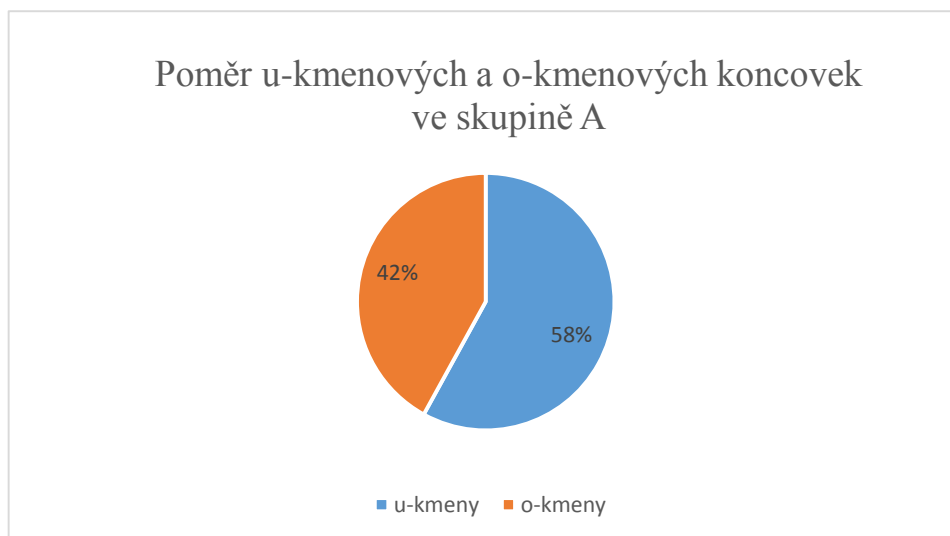
Substantivum врзхз je málo frekventovaným slovem, což potvrzuje malý počet památek, v nichž se vyskytuje, i velmi stručná dokladová část v SJS, v níž se nachází celkem 25 dokladů, z toho nelze 5 určit kvůli tvarové homonymii. U-kmenové koncovky se vyskytují v 6 dokladech (5x gen. sg., 1x lok. sg.) a o-kmenovém ve 14 dokladech (11x gen. sg., 1x lok. sg., 1x nom. pl., 1x dat. pl.). Díky gramatikalizaci spojení používaných jako adverbiale došlo k zachování původní u-kmenové koncovky u tohoto substantiva, jinak jak je vidět, o-kmenová koncovka zde převládala, a to v poměru 14 : 6, tj. 70 % ku 30 %.

Graf 5

7.1.1 Závěr analýzy skupiny A

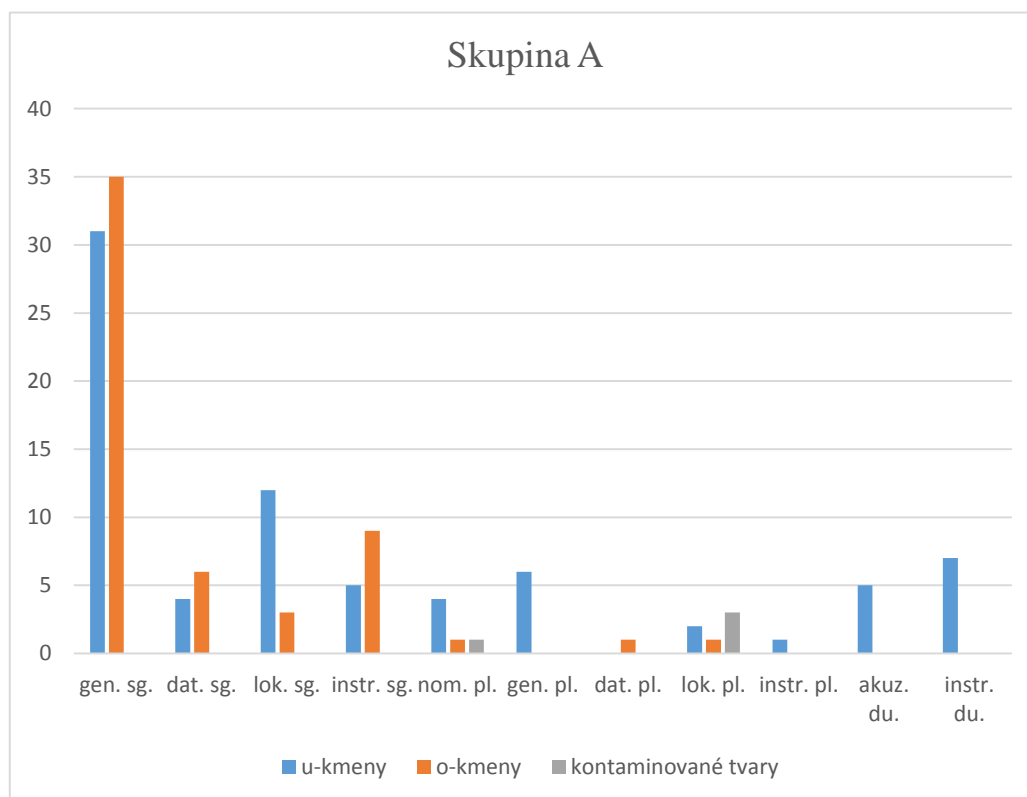
Dosud analyzovaná původní u-kmenová substantiva náležící do skupiny A si ve větší míře zachovávají u-kmenové koncovky, ale vliv o-kmenového paradigmatu na ně je zřetelný. U méně frekventovaných substantiv $\mu\epsilon\delta\zeta$ a $\kappa\rho\zeta\chi\zeta$ o-kmenové koncovky převládají, kdežto u frekventovanějších substantiv $\mu\omicron\lambda\zeta$, $\delta\omicron\mu\zeta$ a $\beta\omicron\lambda\zeta$ se daří u-kmenovou koncovku zachovat, ačkoliv i u nich můžeme vidět vliv o-kmenové deklinace na výskytu kontaminovaných tvarů. Závěrečná analýza této skupiny substantiv ukazuje, že z celkového součtu u-kmenových a o-kmenových koncovek, kterých je dohromady 133, je 77 u-kmenových a 56 o-kmenových, tedy procentuálně vyjádřeno je poměr mezi nimi 58 % ku 42 %. Tato čísla poukazují na lehkou převahu u-kmenových koncovek nad o-kmenovými, ačkoliv bychom u tradičních u-kmenových substantiv očekávali dominanci větší.

Graf 6

Podíváme-li se podrobněji na zastoupení u-kmenových a o-kmenových koncovek u konkrétních pádů, je rozložení následující: u-kmenové koncovky 31x gen. sg., 4x dat. sg., 12x lok. sg., 5x instr. sg., 4x nom. pl., 6x gen. pl., 2x lok. pl., 1x instr. pl., 5x akuz. du., 7x instr. du. a o-kmenové koncovky 35x gen. sg., 6x dat. sg., 3x lok. sg.,

9x instr. sg., 1x nom. pl., 1x dat. pl., 1x lok. pl. Kontaminované tvary se vyskytují 1x v nom. pl. a 3x v lok. pl.

Graf 7

Z grafu je patrné, že o-kmenové koncovky dominují v gen., dat. a instr. sg., kdežto u-kmenové koncovky jsou nejhojnější v lok. sg., dále v nom. a gen. pl. stejně jako v pádech duálových.

7.2 SKUPINA B

Tato skupina zahrnuje substantiva, pro něž je typické, že se u nich vyskytují jak u-kmenové, tak o-kmenové koncovky a autoři příruček a mluvnic, s nimiž jsme pracovali, se ne vždy shodují v jejich určení. Někteří je považují za u-kmenová, jiní o nich tvrdí, že jsou to o-kmenová substantiva s ojedinělým či častějším výskytem u-kmenových koncovek. My jsme sem zařadili ta substantiva, u nichž SJS uvádí v gen. sg. jak u-kmenovou koncovku *-u*, tak o-kmenovou koncovku *-a*. Patří sem tedy *цанз, сазз, разз, ѱазз, пирз*. Do této skupiny jsme se rozhodli zařadit také

substantiva, která jsou v literatuře tradičně považována za u-kmenová, tedy **СЪИИЗ** „syn“, **СЪИИЗ** „věž“ a **ЧИИЗ**. Činíme to z toho důvodu, že SJS u nich také uvádí v gen. sg. jak u-kmenovou, tak o-kmenovou koncovku. Je to dáno zejména vysokou frekvencí těchto slov, díky níž se jim podařilo zachovat téměř kompletní u-kmenové paradigma, ale ani tak se nedokázala ubránit vlivu o-kmenového paradigmatu a přejímala jeho koncovky. Při popisu substantiv této skupiny budeme postupovat stejně, jako tomu bylo u skupiny první.

СЪИИЗ¹ (synz)

Substantivum **СЪИИЗ** je za u-kmenové označováno všemi autory, pouze v SJS, jak už jsme poznamenali výše, jsou uvedeny v gen. sg. jak koncovka u-kmenová, tak o-kmenová. Toto substantivum je jedním ze dvou nejfrekventovanějších slov v našem výzkumu. Vyskytuje se v Ev (včetně Achr, Und, Kupr), Psalt, Eug, Kij, Euch, Fris, Cloz, Supr, Chil, Ryl, Apost, En, Grš, Mih, Apoc, Parim, Gl, Služ, Vind, CanMis, Hom, Klim, Pochv, Napis, Const, Meth, Naum, Nom, Azb, Sam, Venc, VencNik, VencProl, Ludm, Bes, Nicod, Vit, VitGlag, Ben, Zap, CMLab, CMNov a Dijav. Často se také v památkách můžeme setkat se zkrácenou formou **СЪИ**.

SJS uvádí, že je u-kmenové paradigma u tohoto substantiva z velké části zachované, a předkládá výčet u-kmenových tvarů a jejich výskyt v památkách: gen. sg. **СЪИИΟΥ** v Sav, Sin, Ryl, Christ, Ochr, Slepč, Grig, Zach, Meth a Bes, dat. sg. **СЪИИОВИ** v Zogr, Mar, As, Ostr, Nik, Supr, Christ, Ochr, Mak, Šiš, Pog, Nom, VencNik, Bes a Vit, vok. sg. **СЪИИΟΥ** v Ev, Fris, Cloz, Supr, Christ, Ochr, Parim, Const, Meth, Bes a Vit, lok. sg. **СЪИИΟΥ** v Mar, As, Sav, Ostr, Deč, Nik, Šiš, Zach a Bes, nom. pl. **СЪИИОВЕ** a gen. pl. **СЪИИОВЪ** jsou nejfrekventovanější, dat. pl. **СЪИИИМЪ** v Christ, lok. pl. **СЪИИИХЪ** (nebo vokalizovaná podoba **СЪИИИХЪ**) v Sin, Pog, Eug, Christ, Šiš, Parim a Bes, instr. pl. **СЪИИИМИ** v Supr, Hilf, Ochr, Grš, Slepč, Mak, Šiš a Bes, nom.-akuz. du. **СЪИИИ** v Mar, As, En, VencVost, Bes a Nicod, gen.-lok. du. **СЪИИИОВΟΥ**

v Zogr, Mar, As, Ostr, dat.-instr. du. czinzma v Mar, Zogr^b, Nik a Gl. Dále uvádí tvary kontaminované, které nejsou tak frekventované: nom. pl. czinovi v Sin, Ochr, Zach, BesUvar, dat. pl. czinovomz v Slepč, Mak a Nicod, vok. pl. czinovi v Sin a Šiš, lok. pl. czinovčxz v Bon a Grig, instr. pl. czinovzi v Grig.

Primárním významem tohoto substantiva je „syn“. U-kmenová koncovka gen. sg. je doložena v tomto významu 1x v Bes, v různovětní tohoto dokladu z mladšího rukopisu je však koncovka o-kmenová: сноу же своего именима максима...нача звати (Bes 12,56bα 21), сна (Uvar 158αα 11). Dále je zde u-kmenová koncovka lok. sg. 1x v Supr a Zach, v Grig je to koncovka o-kmenová: иди рече ω сноу на добрзи пжть (Supr 96,12); не веселить са ωткъцз ω снѣ ненаказанѣ (Pr 17,21 Grig), ω сноу (Zach). V nom.-vok. pl. se u-kmenová koncovka vyskytuje 1x v Lobk (viz níže doklad z Gn 8,18) a Bes: нз ѱакоже • братиѱе и сное • нашу пагоубоу видите (Bes 9,59bβ 6). Gen. pl. s u-kmenovou koncovkou je doložen 2x v Zach, 1x v Lobk, Bes, Grig, s o-kmenovou koncovkou 1x v Lobk: ѱаже сѣмь снѣз прѣди послазши (Bes 3,13bβ 8); поидоста ωба (и) • н • ωткъз сноѣз прѣоуѣоуѣзскъцъ (4Rg 2,7 Grig Zach), снѣ (Lobk); изиде носѣ и жена его и сное его • и жены сноѣ его с нимъ (Gn 8,18 Lobk), снѣи ... сноѣз (Zach) v různovětní se vyskytuje též kontaminovaný tvar nom.-vok. pl. U-kmenové tvary se dále nachází v gen. du. 1x v Mar a Ostr s o-kmenovým různovětním 1x v Zogr^b a Nik, kde se také jedná o gen. du.: сѣлаѣаго зенофнта • и жензи его • и обоу сновоу еи (Ostr 263ba 8); пристѣпи кз немоу мати сновоу зеведевоу • сз снѣма своима (Mt 20,20 Mar), сноу...снѣма (Zogr^b), сыноу...сѣ сынома (Nik). V tomto dokladu se také vyskytuje u-kmenový instr. du. 1x v Mar a Zogr^b, s o-kmenovým různovětním 1x v Nik: пристѣпи кз немоу мати сновоу зеведевоу • сз снѣма своима (Mt 20,20 Mar), сноу...снѣма (Zogr^b), сыноу...сѣ сынома (Nik). V akuz. du. převažuje o-kmenová koncovka, a to 1x v Zogr, Mar, Sav, Ostr, Nik, Uvar, a u-kmenová koncovka 1x v As a Bes: носѣма петра ѱ ова сна зеведеова (Mt 26,37 Zogr, Mar, Sav, Ostr), сѣма (Nik), снзи (As); два на десѣте снзи имѣ иакоѣз (Bes 38,292ba 12), сна (Uvar 158αα 11).

Ve spojení *сѡиѡзъ божи* „syn boží“ je častější ve vok. sg. konovka o-kmenová, a to 1x v Zogr, Mar, As, Ostr, s různočtením s u-kmenovou koncovkou 1x v Sav: *чѡто естѡ нама ѡ тебѣ ѡсоуѡсе с̄нѣ божи* (Mt 8,29 Zogr, Mar, As, Ostr), *с̄ноу божи* (Sav). V lok. sg. je u-kmenová koncovka 1x v Bes: *никакоже намъ павѡлъ • ѡ ѡ иночадѣмъ божи с̄ноу глаголаѡлъ вѡи* (Bes 16,81aβ 2). Dále je ve spojení *сѡинове божи*, *сѡинове бога жива*, *сѡинове вѡшьняего* „synové boží“ u-kmenová koncovka v nom.-vok. pl. 2x v Zogr, As, Ostr, Christ, Slepč a 1x v Sav, Deč, Cloz, Supr, Mar, Ochr, Mak, Šiš, Gl: *блажени сѡмирѣшѡти ѣко ти с̄нове б̄жи нарежѡтъ сѡ* (Mt 5,9 Zogr, As, Sav, Ostr, Deč, Cloz 9a34, Supr 423,12 sq); *вси во вѡи с̄нове б̄жи естѣ вѣроу ѡ х̄ристоуѡ сѡ* (G 3,26 Christ, Ochr, Slepč, Mak); *не людѣе мои вѡи, ти нарекоуѡтъ сѡ с̄нове бога жива* (R 9,26 Christ, Slepč, Gl), *сѡинове бога жива* (Šiš); *б̄ждѣте с̄нове вѡшьняего* (L 6,35 Zogr, Mar, As, Ostr). V tomto spojení se také objevuje u-kmenový vokalizovaný tvar lok. pl. 1x v Pog a Eug, s o-kmenovým různočtením 1x v Lob a Par, kontaminovaným tvarem 1x v Bon. Tvar, jež se nachází v Sin, nelze jednoznačně určit, jelikož se jedná o zkratku bez vokálu, který by jinak pomohl k jeho přiřazení k u-kmenům nebo o-kmenům: *кѡто...подобѡтъ сѡ г̄осподю вѡ с̄нхъ б̄жѡхъ* (Ps 88,7 Sin), *с̄нохъ* (Pog, Eug), *с̄новѣхъ* (Bon), *синѣхъ* (Lob, Par). Posledním slovním spojením, které se váže k základnímu významu substantiva *сѡиѡзъ*, je *сѡиѡзъ неприѡзниѡзъ* „syn ďábla“, v němž je doložen u-kmenový nom. pl. 1x v Zogr, Mar, As, Ostr, Und: *плѣвелъ сжѡтъ с̄нове неприѡзниѡи* (Mt 13,38 Zogr, Mar, As, Ostr, Und).

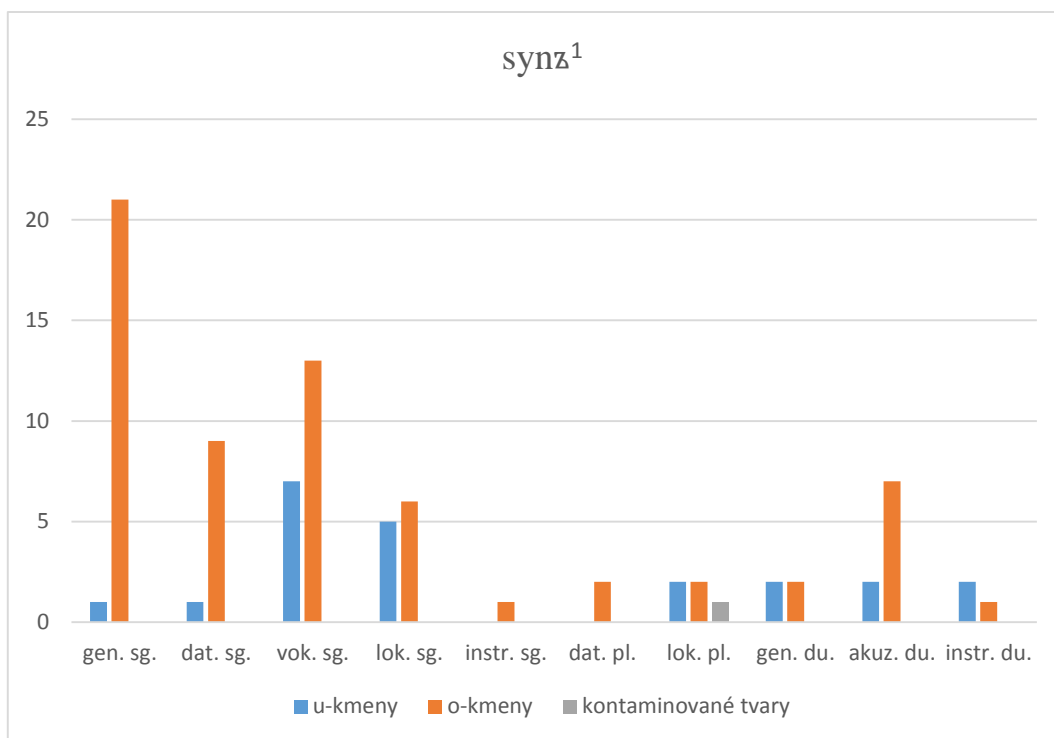
Druhým významem tohoto substantiva je „mláďe“. V SJS je uveden doklad s u-kmenovým nom.-vok. pl. 1x v Par: *принесѣте г̄осподю с̄нове овьня* (Ps 28,1 Par), *с̄нѡи* (Sin, Pog, Lob), *сѡиѡи* (Bon, Mak 79b 2). V různočtení je však akuz. pl. Doklady s u-kmenovou koncovkou v gen. pl. jsou 1x v Pog, Bon, Lob, Par: *сѡсашѡ...масло кравиѣ, млѣко овъ'че с тоукомъ аг'нчемъ ѡ ѡвнемъ • с̄новѡзъ юньчѡ ѡ козѡль* (Dt 32,14/Cant 2 Pog, Bon), *сѡновъ* (Cant 6 Lob), *с̄новъ* (Par).

Dalším významem je „potomek“, který je s u-kmenovou koncovkou doložen v dat. sg. 1x v Mar s o-kmenovým různočtením 1x v Zogr^b. V dalších různočteních je u-kmenový vok. sg. 1x v Sav, Ostr, Nik: $\omega\sigma\alpha\eta\eta\alpha$ $\overline{\text{CNOBI}}$ $\Delta\alpha\upsilon\delta\iota\delta\omicron\upsilon\varsigma$ (Mt 21,9 Mar), $\overline{\text{CNOY}}$ $\Delta\alpha\upsilon\delta\iota\delta\omicron\upsilon\epsilon\upsilon\varsigma$ (Zogr^b), $\overline{\text{CNOY}}$ $\Delta\alpha\upsilon\delta\iota\delta\omicron\upsilon\epsilon\upsilon\varsigma$ (Sav, Ostr), $\varsigma\upsilon\iota\eta\omicron\upsilon\varsigma$ $\Delta\alpha\upsilon\delta\iota\delta\omicron\upsilon\beta$ (Nik). Vok. sg. u-kmenů je také doložen 1x v Mar, As, Sav, Ostr, kdežto o-kmenový vok. sg. se objevuje 1x v Zogr a Nik: $\rho\omicron\mu\iota\lambda\omicron\upsilon\iota$ $\eta\beta\iota$ $\eta\varsigma\omicron\upsilon\varsigma\epsilon\upsilon$ $\overline{\text{CNE}}$ $\Delta\alpha\upsilon\delta\iota\delta\omicron\upsilon\epsilon\upsilon\varsigma$ (Mt 9,27 Zogr), $\varsigma\upsilon\iota\eta\epsilon$ $\Delta\alpha\upsilon\delta\iota\delta\omicron\upsilon\beta$ (Nik), $\overline{\text{CNOY}}$ $\Delta\alpha\upsilon\delta\iota\delta\omicron\upsilon\epsilon\upsilon\varsigma$ (Mar, As, Sav, Ostr). V následujícím dokladu můžeme vidět o-kmenový lok. sg. 1x v Zogr, Mar, Nik^a, Nik^b, Synod a v jeho různočtení také u-kmenový lok. sg. 1x v Bes a Uvar: $\varsigma\upsilon\kappa\omicron\eta\beta\alpha\eta\tau\tau\varsigma$ $\varsigma\alpha$ ϵ' $\varsigma\beta$ ρ' $\varsigma\alpha\eta\alpha\alpha$ $\rho\omicron\upsilon\phi\omicron\kappa\tau\iota$ • $\overline{\text{CNI}}$ $\chi\lambda\omicron\upsilon\beta\chi\upsilon\varsigma\tau\epsilon\mu\beta$ (L 18,31 Zogr, Mar), $\omicron$ $\varsigma\upsilon\iota\eta\beta$ $\chi\lambda\omicron\upsilon\beta\chi\upsilon\varsigma\tau\epsilon\mu\beta$ (Nik^a), $\omicron$ $\varsigma\upsilon\iota\eta\beta$ $\chi\lambda\omicron\upsilon\beta\chi\upsilon\varsigma\tau\epsilon\mu\beta$ (Nik^b), $\omicron$ $\overline{\text{CNI}}$ $\chi\lambda\omicron\upsilon\beta\chi\upsilon\varsigma\tau\epsilon\mu\beta$ (Synod 5b 19), ω $\overline{\text{CNOY}}$ $\chi\lambda\omicron\upsilon\beta\chi\upsilon\varsigma\tau\epsilon\mu\beta$ (Bes 2,6bβ 4), ω $\overline{\text{CNOY}}$ $\chi\lambda\omicron\upsilon\beta\chi\upsilon\varsigma\tau\epsilon\mu\beta$ (Uvar 5aα 14).

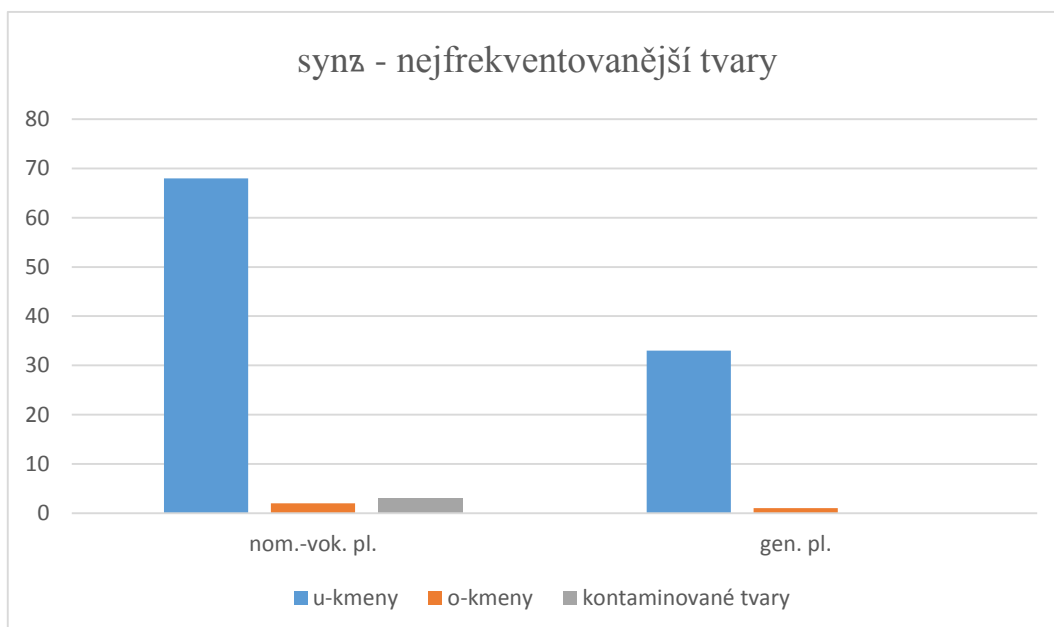
U-kmenový nom.-vok. pl. je nejfrekventovanějším a nejhojněji doloženým tvarem. Vyskytuje se 1x v Grig, Lobk, As, Sav, Mak, Šiš, Gl, 2x v Lob, Ostr, Bes, Nik, Pog, 3x v Par a Christ, 4x v Zogr a Bon, 5x v Mar, s koncovkou - β , která je pouze grafickou záměnou koncového -e, je zaznamenán 2x v Lob a 1x v Par. O-kmenová koncovka se nachází 2x v Šiš, dále je možné uvažovat o tom, že se nachází také 1x v Sin a Pog (viz doklad z Ps 104,6), ale kvůli nejednoznačné zkrácené podobě $\overline{\text{CNI}}$, nemůžeme tuto interpretaci stoprocentně potvrdit, a proto tyto dva výskyty vylučujeme z kvantitativní analýzy. V tomto významu se také vyskytuje kontaminovaný tvar $\overline{\text{CNOBI}}$, a to 2x v Sin. Pro ilustraci tohoto pádu jsme vybrali doklady pouze několik: $\epsilon\upsilon\beta$ $\omicron\tau\beta\chi\tau\tau\varsigma$ $\tau\epsilon\omicron\iota\chi\tau\tau$ $\mu\epsilon\tau\omicron$ $\epsilon\beta\iota\eta\mu\alpha$ $\overline{\text{CNOBI}}$ $\tau\epsilon\omicron\iota$ (Ps 44, 17 Sin), $\overline{\text{CNE}}$ (Pog, Bon, Lob, Par); $\overline{\text{CNI}}$ $\eta\beta\epsilon\kappa\epsilon\lambda\iota$ $\iota\upsilon\beta\epsilon\upsilon\tau\alpha\eta\eta$ $\epsilon\gamma\omicron$ (Ps 104,6 Sin, Pog), $\overline{\text{CNOBE}}$ (Bon, Lob, Par); $\overline{\text{CNOBI}}$ $\epsilon\phi\eta\mu\omicron\beta\iota$ $\eta\alpha\lambda\mu\alpha\tau\alpha\eta\eta\tau\epsilon\iota$ ι $\sigma\tau\epsilon\lambda\epsilon\eta\eta\tau\epsilon$ $\lambda\eta\kappa\tau\iota$ (Ps 77,9 Sin), $\overline{\text{CNOBE}}$ (Pog, Bon, Par), $\overline{\text{CNE}}$ (Lob); $\overline{\text{CNOBE}}$ $\varsigma\iota\omega\eta\eta$ $\delta\alpha$ $\epsilon\upsilon\beta\tau\alpha\delta\omicron\upsilon\eta\tau\tau\varsigma$ $\varsigma\alpha$ ω $\tau\epsilon\beta\epsilon\sigma\alpha\upsilon\tau\eta$ $\varsigma\upsilon\omicron\epsilon\mu\beta$ (Ps 149,2 Bon), $\overline{\text{CNE}}$ $\varsigma\iota\omega\eta\eta$ (Lob, Par); $\epsilon\varsigma\iota$ $\beta\omicron$ $\epsilon\upsilon\beta\iota$ $\overline{\text{CNE}}$ $\varsigma\epsilon\beta\tau\omicron\upsilon\varsigma$ $\eta\epsilon\varsigma\tau\epsilon$ η $\overline{\text{CNE}}$ $\delta\epsilon\upsilon\eta\eta\eta$ (1 Th 5,5 Christ), $\varsigma\upsilon\iota\eta\eta$ ... $\varsigma\upsilon\iota\eta\eta$ (Šiš).

Posledním pádem, který u tohoto substantiva uvedeme, je gen. pl., který je opět hojně doložen s u-kmenovými koncovkami, a to 1x v Christ, Slepč, Šiš, Mar, As, Sav a Nik, 2x v Ostr, Zogr, Lob a Par, 3x v Sin, 4x v Pog a Bon, o o-kmenové koncovce můžeme uvažovat pouze jedenkrát v Mar, ale vzhledem k tomu, že se zde jedná o zkratku $\overline{\text{снз}}$, nelze tuto úvahu jednoznačně potvrdit, proto tento výskyt nezahrnujeme do naší analýzy. Doklady pro gen. pl. jsou tedy následující: $\overline{\text{оузыриши снзи снове}}$ $\overline{\text{твоихъ}}$ · $\overline{\text{миръ}}$ $\overline{\text{на издранилѣ}}$ (Ps 127,6 Sin, Pog, Bon, Lob, Par); $\overline{\text{егоже цѣниша отъ снове}}$ $\overline{\text{издранилѣвъ}}$ (Mt 27,9 Zogr, As, Sav, Nik, Ostr^{bis}), $\overline{\text{отъ снз}}$ (Mar); $\overline{\text{разоумъ снове}}$ $\overline{\text{корѣвъ}}$ (Ps 41,1 et Ps 43,1 Sin, Pog, Bon); $\overline{\text{избави ма...издржкы снове}}$ $\overline{\text{тоужднихъ}}$ (Ps 143,7 Pog, Bon), $\overline{\text{снѣ}}$ (Lob, Par); $\overline{\text{снове вѣка сего мждрѣше}}$ $\overline{\text{паче снове}}$ $\overline{\text{свѣта}}$ (L 16,8 Zogr, Mar); $\overline{\text{приемлющи же свашение от снз}}$ $\overline{\text{левинз}}$ (Hb 7,5 Christ, Slepč, Šiš).

U substantiva $\overline{\text{сзинз}}$ je v SJS uvedeno celkem 285 výskytů, z toho nelze 91 dokladů kvůli tvarové homonymii jednoznačně určit, dále jsou doloženy 4 formy kontaminované v nom.-vok. pl. 3x, lok. pl. 1x. Tvarů s u-kmenovými koncovkami je 123, a to gen. sg. 1x, dat. sg. 1x, vok. sg. 7x, lok. sg. 5x, nom.-vok. pl. 68x, gen. pl. 33x, lok. pl. 2x, gen. du. 2x, akuz. du. 2x, instr. du. 2x. 67, tedy téměř o polovinu méně, je tvarů s o-kmenovými koncovkami (gen. sg. 21x, dat. sg. 9x, vok. sg. 13x, lok. sg. 6x, instr. sg. 1x, nom.-vok. pl. 2x, gen. pl. 1x, dat. pl. 2x, lok. pl. 2x, gen. du. 2x, akuz. du. 7x, instr. du. 1x). Vzhledem k velkému počtu dokladů jsme závěrečný graf zobrazující výskyt jednotlivých pádů rozdělili na dva. V grafu 8 jsou uvedeny pády, u nichž se počet jejich výskytů pohybuje do dvaceti, a v grafu následujícím jsou naopak ty nejfrekventovanější pády, u nichž počet výskytů přesáhl hranici třiceti.

Graf 8

Graf 9

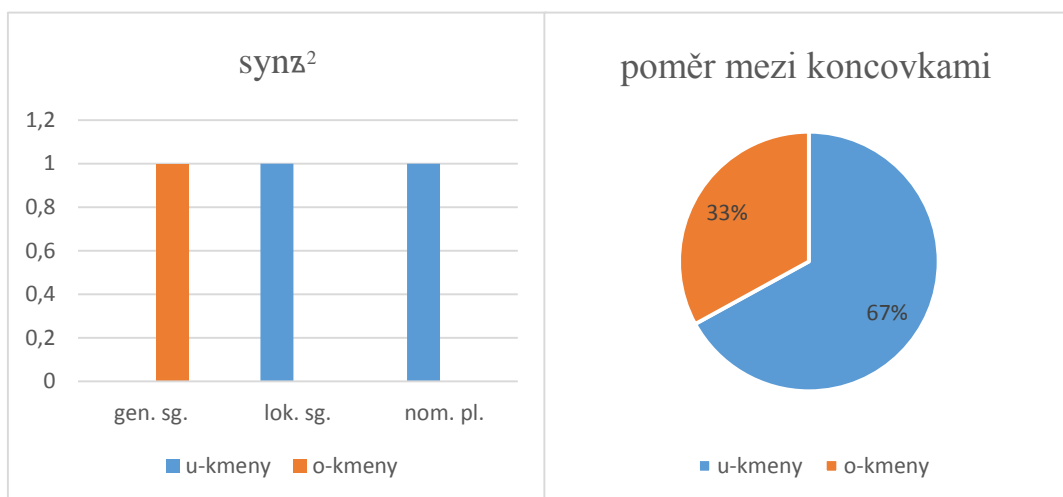
Na závěr analýzy substantiva **czinz** přidáváme ještě graf vyjadřující poměrové zastoupení u-kmenových a o-kmenových koncovek, které je 123 : 67, tj. 65 % ku 35 %.

Graf 10

CZINZ² (synz)

Substantivum **czinz** bývá ve výčtech většinou uváděno pouze s významem „syn“, jediný Miloš Weingart uvádí při výčtu u-kmenových substantiv i toto substantivum s jeho druhým významem „věž“. Podle SJS substantivum **czinz** v tomto významu vyskytuje pouze v Supr. Z nepatrné dokladové části, již SJS nabízí, jsou pro náš výzkum relevantní pouze tři doklady, z nichž je 1x gen. sg. s o-kmenovou koncovkou, 1x lok. sg. s u-kmenovou koncovkou: бРАТ'Ѧ же сѡШТАА НА СЗИНОУ (Supr 570,11), a 1x u-kmenový nom. pl.: ѦКОЖЕ СЕ СЗИНОВЕ ЧАСТИ • ВЗЗБРАЊѢИЖШТЕ НАШЕСТЕНІѦ РАТЪНЪИХЪ (Supr 94,21). Z celkového počtu 9 dokladů je tedy 6, které pro náš výzkum nejsou relevantní, a dále 2 tvary u-kmenové (1x lok. sg. a 1x nom. pl.) a 1 tvar o-kmenový (1x gen. sg.).

Graf 11

ЧИНЗ (činz)

Substantivum ЧИНЗ je za u-kmenové považováno většinou autorů (M. Weingartem, J. Kurzem, R. Večerkou, J. Gebauerem i V. Vážným), SJS u něj uvádí jak u-kmenovou, tak o-kmenovou genitivní koncovku a Š. Kul'bakin jej řadí k o-kmenovým substantivům, u nichž se vyskytují u-kmenové koncovky. Je to substantivum rovněž poměrně frekventované, byť méně než substantivum СЗИНЗ, a vyskytuje se v následujících památkách: Zogr, Mar, As, Ostr, Nik, Psalt, SinSluž, Euch, Cloz, Supr, FragZogr, Apost, Parim, Gl, Služ, Klim, Pochv, Clem, Const, Meth, Chrabr, Naum, Sud, Nom, VencNik, CanVenc, Bes, Ben, CMLab a Eug.

SJS uvádí výčet dochovaných tvarů a jejich výskyt v památkách s komentářem, že se u tohoto substantiva vyskytují jak u-kmenové, tak o-kmenové tvary různě: u-kmenový tvar gen. sg. ЧИНОУ v Christ, Slepč, Šiš, Const, VencNik, 4x v Bes, 2x v Supr a Nom, o-kmenový tvar ЧИНА v Euch a Zlat, 2x v Supr, 1x v Šiš, Nom a Bes, u-kmenový tvar dat. sg. ЧИОВИ 5x v Bes, o-kmenový tvar ЧИНОУ v Sin, Supr, FragZogr, Christ, Ochr, Slepč, Mak, Šiš, Pog, Bon, Lob, Par, Pochv, Clem, Const, Meth, Chrabr, Nom, VencNik a CMLab, 2x v Bes, o-kmenový tvar vok. sg. ЧИНЕ v Supr, u-kmenový tvar lok. sg. ЧИНОУ v Zogr, Mar, As, Ostr, Supr, Nik, Christ, Mak, Šiš, Const, Nom a Bes, o-kmenový tvar ЧИНЪ v Eug, Pog, Bon, Lob, Par a Gl, 1x

v BesUvar, u-kmenový tvar nom. pl. *чинове* 3x v Bes, 2x v Supr, o-kmenový tvar *чини* v Euch a Cloz, 1x v Supr a Bes, u-kmenový tvar gen. pl. *чиновъ* v Supr a Bes, u-kmenový tvar instr. pl. *чинъми* v Služ a Bes, o-kmenový tvar *чинъи* v Euch. Na tomto výčtu lze pozorovat, jak se koncovky obou paradigmat u tohoto substantiva vyskytovaly paralelně, ve většině pádů i v podobném počtu památek. Toto je dle našeho mínění stav, k němuž dříve, či později dospěla většina frekventovaných u-kmenových substantiv ve staroslověnštině, a následně se kvůli systémovým požadavkům v jazyce a postupně vyvíjející se kategorii životnosti v dalším vývoji češtiny rozešly tyto koncovky nehledě na jejich dřívější původ k substantivům životným a neživotným, některé ovládly ten či onen pád zcela, z jiných se staly rovnocenné dublety a některé zanikly. V dalším vývoji se tyto koncovky dostaly díky analogii i k méně frekventovaným substantivům, u nichž se mohly ujmout hned, nebo vůbec, jelikož zde mohlo dojít k boji mezi původními zafixovanými koncovkami a těmi novými progresivními.

Substantivum *чинъ* je díky množství svých významů velmi frekventované slovo vyskytující se v různých slovních spojeních. Často dochází ke gramatikalizaci těchto spojení a právě díky tomu i k zachování některých původně u-kmenových koncovek. Prvním významem tohoto substantiva je „řada, pořadí, posloupnost“, který je doložen v dat. sg. s u-kmenovou koncovkou 1x v Bes s o-kmenovým různočtením: *ѸГДАЖЕ БОУРА ЗИМЪНЗИА ПРИХОДИТИ ПО ЧИНОВИ ВРѢМЕНЕ ОУСТАВЪ ИМОУТЬ* (Bes 35,254ba 9), *по чинову* (Synod 209b 23). Dále je dochován s u-kmenovou koncovkou v lok. sg. 1x v Zogr, Mar, As, Ostr, Nik: *взистъ же словѣаштю моеу • въ чинову чрѣдзи своѣа вогомь* (L 1,8 Zogr, Mar, As, Ostr, Nik). V následujícím spojení *по чинову* „po řadě, po pořádku“ se vyskytuje 1x v Const a NomUst', kde však nelze určit, zda se jedná o u-kmenový lok. sg., nebo o-kmenový dat. sg., jelikož je koncovka v těchto případech u obou paradigmat totožná. Při určování se nelze opřít ani o prepozici *по*, neboť i ta se pojí jak s dativem, tak s lokálem. Pomoci by nám mohl přívlastek shodný, na němž by byl pád jasně identifikovatelný, avšak v tomto dokladu se

nevyskytuje. Musíme proto tyto doklady vyřadit z našeho výzkumu, ale pro ilustraci je zde uvádíme: *всако исправленіе притчѣми скажи намъ по чиноу* (Const 10, Lavrov 22,1); *да приємлють по чиноу благодареніе съ попѣи* (NomUst' 24b 11). Další u-kmenová koncovka se v tomto významu vyskytuje v dat. sg. 1x v Bes s o-kmenovým různočtením: *казатели свѣтѣи на възваніе ѿзѣикъ по чинови шли соуть* (Bes 4, Uvar 13aα 4sq), *по чиноу* (Synod 13b 14).

Druhým významem je „řád, pořádek, uspořádání“, který je s u-kmenovou koncovkou v gen. sg. doložen 1x v Supr: *видѣ...дѣньнзи же свѣтъ вѣжашть • и съставоу чиноу своѣго отъмештѣть са* (Supr 426,24). O-kmenové koncovky nacházíme ve vok. sg. 1x v Supr a v dat. pl. 1x v Bes. Dále je zde jeden doklad v Chrabr, který vylučujeme z analýzy, jelikož u něj opět nelze rozhodnout, zda se jedná o dat. sg. o-kmenů, či lok. sg. u-kmenů: *и сътвори имъ л̄ • писмена и осмь ѿва ѿво по чиноу грѣчьскыхъ писменъ* (Chrabr 3,6). Obdobně je tomu i ve spojení *въ чинъ, по чиноу* „podle řádu, řádně, spořádaně“, kde existují doklady 1x v FragZogr, Christ, Slepč, Šiš, 2x v Const. Z těchto jsme pro ukázkou vybrali následující doklad: *вса же благообразьнѣ и по чиноу да взибають* (1C 14,40 Christ, Slepč, Šiš, Const 16, Lavrov 33,13). V tomto spojení se ale vyskytuje i jednoznačný případ, kde se jedná o dat. sg. jak u-kmenový 1x v Bes, tak o-kmenový v různočtení: *ѿже по чинови приходать • не соуть въ знаменіе погѣбѣли* (Bes 35,254ba 9), *по чиноу* (Synod 209b 23).

Následující spojení *вс чиноу, не по чиноу* „neuspořádaně, nepořádně“ je doloženo s u-kmenovou koncovkou v gen. sg. 1x v Šiš, v němž se jedenkrát vyskytuje i tvar gen. sg. s o-kmenovou koncovkou, a 2x v Christ, Slepč a NomUst': *...ѿт всакого брата вѣ-чиноу ходаща* (2Th 3,6 Christ), *вѣ-чиноу* (Slepč, Šiš); *слѣшимъ инзи въ васъ вѣ-чиноу ходаща, ничсоже дѣлающа* (2Th 3,11 Christ), *вс чиноу* (Slepč), *весь чина* (Šiš); *ѿ свѣщаємзихъ вѣчиноу*⁴⁸ (NomUst' 10b 26 et 34b 22). V tomto spojení se

⁴⁸ Tento tvar je výsledkem kontaktní hláskové změny. Asimilací znělosti a místa artikulace u prepozice *bez* vlivem následující afrikáty *č* bylo pravděpodobně vysloveno /beščinu/, ortograficky *вѣчиноу*.

opět vyskytuje jeden doklad v Supr, u nějž nelze určit, zda se jedná o u-kmenový lok. sg., nebo o-kmenový dat. sg.: ...ноздрьми не по чинѣ исхождааше (Supr 397,22).

Další spojení je въ чиноу „vskutku, nepochybně, zajisté“, u něhož je v SJS uveden doklad s u-kmenovou koncovkou v lok. sg. 1x Bes: ...и юже негодѣ • въ чиноу познають (Bes 17,123ba 9sq). Zde víme, že se jedná právě o u-kmenový lok. sg. díky prepozici въ, která se pojí buď s akuzativem, nebo lokálem. Ve spojení сего чиноу „takový“ je doložen u-kmenový gen. sg. 1x v VencNik: сего чинѣ премоудрыа штъѣ простаго сложеннем оуставѣ сложать (VencNik, prol. 49). Ve významu „určené místo“ se vyskytuje u-kmenový lok. sg. 1x v Const, 2x v Bes: каѣ есть твоа честь, да та посадимъ на своемъ чиноу (Const 9, Lavrov 13,19); в'здвиже се слн'це • лоуна ста въ чиноу своемъ (Bes 29,194aβ 7 et 194aβ 22), в'чинѣ (Hab 3,11 Gl, Cant 3 Pog, Bon, Cant 5 Lob, Par, Bes 29, Uvar 106aβ 23). V různočtení se nachází o-kmenový lok. sg.

Třetí význam substantiva чинъ je z oblasti liturgické, a to „obřad, obřady“. V něm jsou doloženy pouze o-kmenové tvary, a to dat. sg. 1x v Pochv Meth a nom. pl. 6x v Euch, 1x v As.

Dalším významem je „míra, stupeň“. V tomto významu je doložena taktéž o-kmenová koncovka v dat. sg. 1x v VencNik. Následující spojení маломъ чиномъ „v malé míře, mírně“ je zajímavé pro své doklady, v nichž jsou nezvykle kombinovány koncovky shodného přívlastku a substantiva чинъ. V dokladu: оумнилъ ес-и малъмъ чиномъ (Ps 8,6 Bon, Lob, Par) je u-kmenová koncovka dat. pl. u přívlastku (adjektivum ve jmenné deklinaci), kdežto o-kmenová koncovka u substantiva. Je však otázkou, jak interpretovat tvar чиномъ. Spíše se kloníme se k názoru, že se jedná o vokalizovanou podobu u-kmené koncovky, a to na základě podpory koncovky přívlastku. V různočtení je situace odlišná: v rukopisech Sin a Pog čteme znění маломъ чимъ, přičemž zde je u přívlastku o-kmenová koncovka, avšak substantivum je zkráceno, tudíž se nelze stoprocentně rozhodnout, že se jedná o o-kmenovou koncovku. Stejný tvar jako v Ps 8,6 se nachází i v Hb 2,7 a 2,9

v Ochr, Slepč, Mak s různocněníм малъзмь чимь v Christ a Šiš, kde by se spíše jednalo, podle koncovky přívlastku, o u-kmenový instr. sg. Avšak vzhledem k faktu, že je zde opět zkratka, nelze to tvrdit s jistotou. Doklady tohoto spojení nejsou jednoznačné, protože je do kvantitativní analýzy nezařazujeme. Posledním spojením u tohoto významu je вес чиноу „bez míry, nezměrně“, v němž je doložena u-kmenová koncovka gen. sg. 1x v Supr: и гнѣваа са бѣ чиноу нападаа на сьрѣтажштаа юго (Supr 565,19).

Pátým významem substantiva чинъ je „hodnost, důstojnost, postavení, stav“. Ve spojení вес чиноу „nedůstojný, nehodný, bezbožný“ se vyskytuje u-kmenový tvar gen. sg. 1x v Const: не глаголите тако доулы безъ чиноу (Const 6, Lavrov 9,11). V následujícím spojení добрзи чинъ „stav dokonalosti, svatost“ se objevuje u-kmenový tvar gen. sg. 2x v Bes: и чистотѣ добраго чиноу то створити тзшитъ са (Bes 39,309bβ 2sq); яко множицею неправни чкоуѣѣци мѣсто добраго чиноу държатъ (Bes 39,309aβ 24). V tomto dokladu se vyskytuje o-kmenové různocnění чина z rukopisu Synod 255b 25. Také v následujícím spojení мзнишьскзи чинъ „mnišství, mnišský stav“ je doložen o-kmenový tvar gen. sg. 1x v Euch. U-kmenový tvar gen. sg. ve spojení сватзи чинъ, чинъ свашениа „kněžství, kněžský stav“ se vyskytuje 1x v Bes: югда сватѣаго чиноу мѣсто приємлють (Bes 39,309aα 22).

„Stav, řád, kategorie, skupina“ je další význam, v němž je doložen u-kmenový gen. sg. 1x v Synod s o-kmenovým různocněníм v Bes: нъ въ семь нзи въздѣханиѣ приноужають • етерзиа нашего чину моужа видѣти (Synod 186b 18), чина (Bes 33,225bβ 10sq). O-kmenový tvar gen. sg. se vyskytuje taktéž 1x v Supr. Dále se v tomto významu vyskytuje u-kmenový tvar lok. sg. 1x v Supr, Christ, Mak, Šiš, Bes: о семъ бо чиноу бѣсовѣстѣмь начальнѣмь • нѣсмъ са юште сзподобилъ благодѣти (Supr 171,21 sq); кждо же въ своємь чиноу (1C 15,23 Christ, Mak, Šiš); ω немже чиноу да аще и юще недостонни мзи сзстолмъ са (Bes 36,264aα 18). Ve spojení чинъ анѣльскзи, чинъ блажензиухъ доухъ „řád andělů, kůr andělský“ se vyskytuje jeden doklad v Bes, v němž se nachází u-kmenový nom. a gen. pl.,

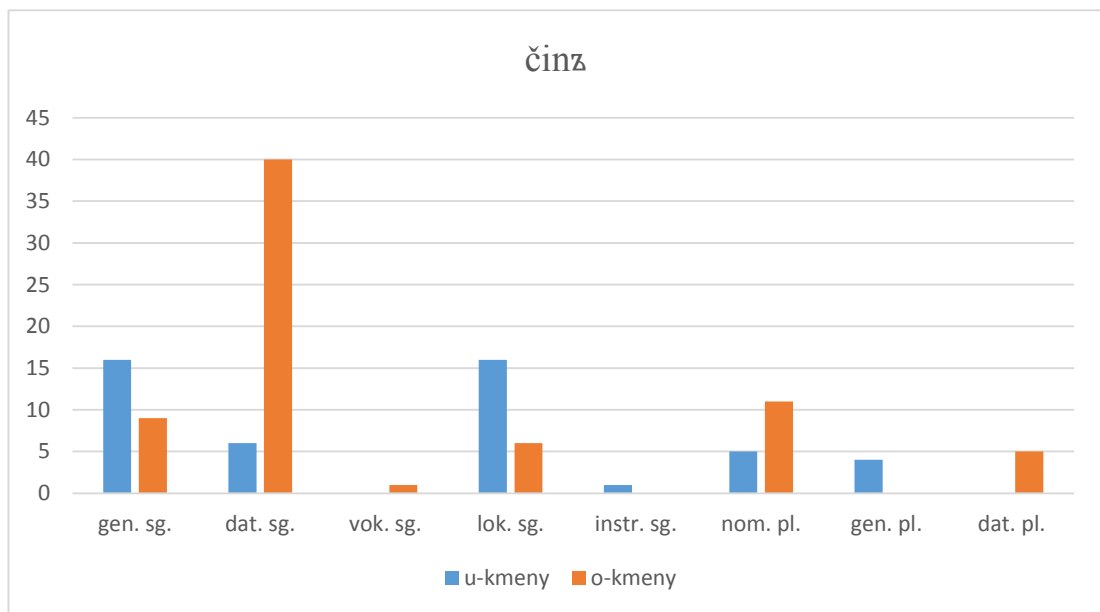
v dalším dokladu je taktéž gen. pl. 1x v Bes: вѣдѣти же єсть • ꙗко ти благажензихъ доуѣхъ чинове • вашьшихъ чиновъ имена обѣщюють (Bes 34,247aa 20 et 21); ꙗко ѿ єсть чиновъ ангельскзихъ (Bes 34,240aβ 8). Další u-kmenová koncovka v lok. sg. se vyskytuje ve spojení катихоуменьскзи чинъ „katechumeni“ 1x v NomUst': въ катихоуменьстѣмъ чиноу стою (NomUst' 34a 4). Ve spojení свашеньцкзи чинъ, црзкзвнзи чинъ „duchovenstvo, klérus, stav duchovní“ je dložen o-kmenový tvar gen. sg. 1x v Zlat a NomUst'.

Ve speciálním vojenském významu „oddíl, sbor, šik“ je dochován o-kmenový gen. sg. 1x v Supr a nom. pl. 1x v Supr, Cloz a Euch. Z u-kmenového paradigmatu je v tomto významu doložen lok. sg. 1x v Supr: свободъ єсмъ въ добрѣ въздрасѣ • и воинъ въ доуѣвѣмъ чиноу (Supr 147,12) a dále tvary plurálové, a to gen. 2x v Supr: безпльтзнихъ воинъ • и чиновъ невидимзихъ (Supr 463,14); тзисжшта тзисжштами • имзи агг'ель...небесзскзихъ чиновъ (Supr 463,20) a instr. pl. 1x v Služ: ꙗко цѣсарѣ всѣхъ подѣемлюще • аггельскими невидимо дароносима чинми (Služ, Orlov 135,8).

Posledním významem tohoto substantiva je „způsob“. Je hojně doložen s o-kmenovými koncovkami. Dat. sg. se vyskytuje 1x v Sin, Pog, Bon, Lob, Par, CMLab a Bes, 4x v Mak, 5x v Christ, Ochr a Slepč, 7x v Šiš a dat pl. 1x v Supr a VencNik. V užším významu „způsoby, způsob života“ jsou to opět o-kmenové koncovky gen sg. 1x v Supr, dat. sg. 1x v Bes, 2x v VencNik, nom. pl. 1x v Bes a dat. pl. 1x v VencNik. V tomto významu je zachována i u-kmenová koncovka, a to nom. pl. 1x v Bes: различнзи члѣвѣкз прави • различни соутъ чинове (Bes 20, 112bα 12).

U substantiva чинъ je v dokladové části SJS uvedeno 173 výskytů, k nimž připočteme i výskyty uvedné u výčtu tvarů v SJS (viz začátek tohoto hesla), tudíž je celkový počet výskytů 180. Z toho nelze 60 kvůli tvarové homonymii jednoznačně určit. Započítáno je sem i 10 doladů s koncovkou -u, u nichž však nelze jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o o-kmenový dat. sg., nebo u-kmenový lok. sg. Tvarů s u-kmenovými koncovkami je u tohoto substantiva doloženo 48, z toho gen. sg. 16x,

dat. sg. 6x, lok. sg. 16x, instr. sg. 1x, nom. pl. 5x, gen. pl. 4x. O-kmenových tvarů je téměř dvakrát tolik, celkem 72, z toho gen. sg. 9x, dat. sg. 40x, vok. sg. 1x, lok. sg. 6x, nom. pl. 11x, dat. pl. 5x. Poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami je 48 : 72, tj. 40 % ku 60 %. Tento výsledek ukazuje, že u tohoto substantiva převládá o-kmenové paradigma, a to především díky velmi vysokému počtu výskytů v dat. sg.

Graf 12

Graf 13

САНЪ (sanz)

Substantivum **санъ** za u-kmenové označuje M. Weingart, R. Večerka a J. Kurz, který říká, že snad i toto substantivum patří mezi u-kmenová. SJS u něj uvádí jak genitivní koncovku *-a*, tak *-u*. Vyskytuje se v Euch, Supr, Пj, Pochv, Const, Naum, Nom, VencNik, Bes. Ustupující u-kmenové koncovky jsou dosvědčeny hojně v lok. sg. v Supr, Пj a v gen. pl. v Supr, Bes.⁴⁹

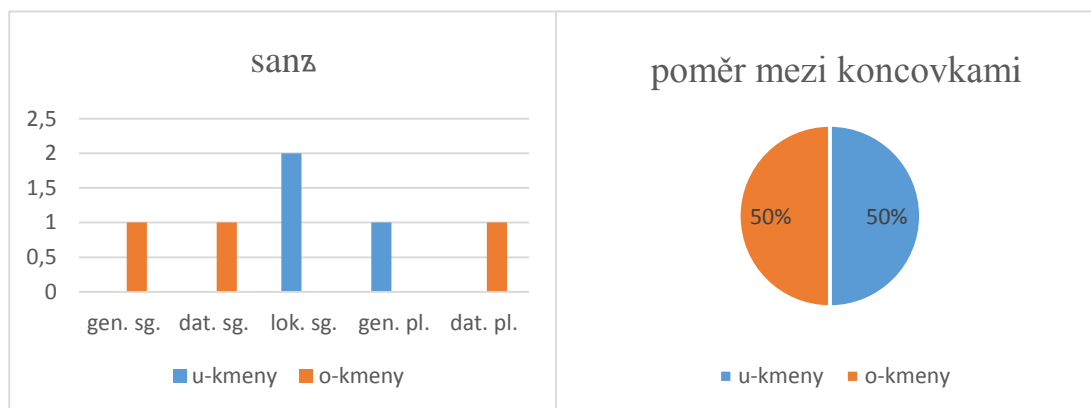
Hlavním významem je „hodnost, úřad“, v němž jsou doloženy zejména o-kmenové tvary, kterými jsou gen. sg. 1x v Euch, dat. sg. 1x v Supr a dat. pl. 1x v Supr. U-kmenový tvar lok. sg. se vyskytuje 1x v Пj a Supr: **вѣрнѣимъ аще оубо соушимъ въ санову слава соухѣимъ листомъ подобитъ са** (Пj 2b 15); **вѣдѣхъ же воини кападок ѿнискѣа странѣи • въ санову ѣдномъ** (Supr 69,4) a dále gen. pl. 1x v Supr: **того...оубе црѣкѣвнѣихъ сановъ порадиѣ прошѣдѣша постави епискоупа** (Supr 230, 13). V jednom dokladu z Bes u tohoto substantiva se vyskytuje u-kmenová koncovka instr. sg. u o-kmenového substantiva **рѣвѣ: симъ рѣвѣмъ...оучитель санъ сказаетъ са** (Bes 36,264a 16). Může se jednat o bohemismus, ale stejnětak o východoslovansku, jelikož Bes jsou doloženy v ruské redakci (podrobněji o instr. sg. viz 3.1.7). V dalším významu „důstojnost“, jsou doloženy pouze tvary akuz. sg. a pl., které však pro náš výzkum nejsou relevantní.

U substantiva **санъ** jsme zaznamenali celkem 15 dokladů, z toho nelze kvůli tvarové homonymii 9 jednoznačně určit. Zbylých šest tvarů je rovným dílem rozloženo mezi u-kmeny a o-kmeny, přičemž 3 u-kmenové tvary se nacházejí 2x v lok. sg. a 1x v gen. pl. a 3 o-kmenové tvary 1x v gen. sg., 1x v dat. sg. a 1x v dat. pl. Poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami je tedy 3 : 3, tj. 50 % ku 50 %. U tohoto substantiva můžeme konstatovat, že se nejedná o frekventované slovo a je obtížné z těchto několika výskytů činit dalekosáhlé závěry spojené

---

⁴⁹ „Insignes *u*-stirpis exitus attestati sunt tantum in loc. sg. - оу (Supr Пj) et gen. pl. - оевъ (Supr, Bes).“ Viz KURZ, J. – HAUPTOVÁ, Z.: *Slovník jazyka staroslověnského*. IV. Praha: Euroslavica, 1997, s. 19.

s určením, zda se jedná o původní o-, či u-kmenové substantivum. Podstatné však je, že zde stopa po u-kmenovém paradigmatu, byť téměř mizivá, zůstala.

Graf 14

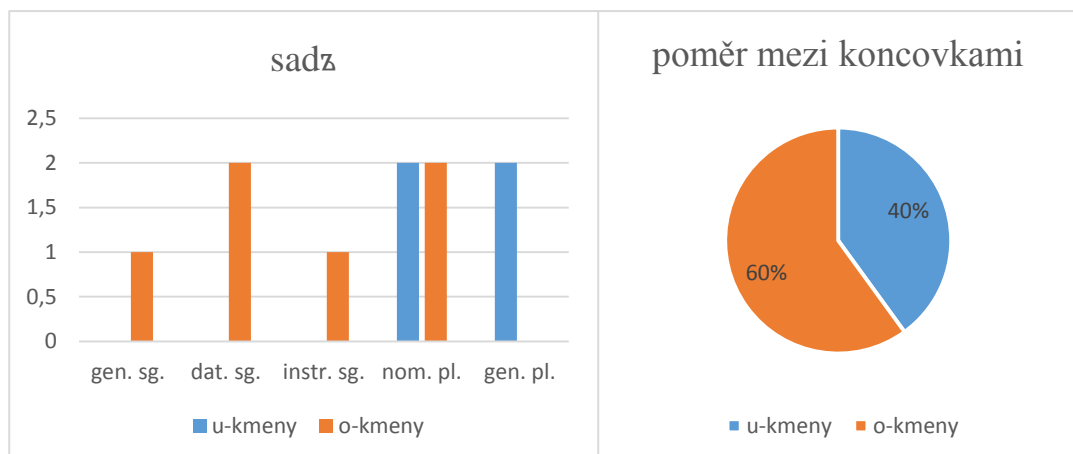
САДЪ (sadz)

Substantivum САДЪ je jako u-kmenové označováno Š. Kul'bakinem, J. Gebauerem a V. Vážným. M. Weingart udává, že se u něj nachází ojedinělé u-kmenové tvary, a SJS u něj uvádí genitivní koncovku *-a* nebo *-u*. Vyskytuje se v následujících památkách: Zogr, Mar, Supr, Ryl, Parim, Clem, Slepč, Eug. SJS udává, že o-kmenové koncovky se vyskytují zejména v singuláru, tedy gen. sg. *-a* v Clem, dat. sg. *-ov* v Supr, instr. sg. *-омь* v Supr, nom. pl. *-и* v Parim, kdežto u-kmenové koncovky zase v nom. pl. v Supr a Ryl a v gen. pl. v Supr a Eug.

Prvním významem substantiva САДЪ je „rostlina, strom“, v němž je doložen u-kmenový tvar nom. pl. 1x v Supr a Ryl: *ѦДВА О ЛѦТО ВЪЗЪМОГОША СА ПРИАТИ САДОВЕ МНОГЪА РАДИ ХОУХОТЪИ* (Supr 301,23); *ДА СЪТЪ ТИ САДОВЕ ВЕС ПРѦСТАНИ НАПАѦИ САДЪИ СВОА* (Ryl 2aa 2sq et 3). Dále se v tomto významu nachází u-kmenový gen. pl. 1x v Supr a Eug: *отъ САДОВЪ же дрѦво...* (Supr 438,14); *ничѦтоже бо врѦменънъихъ САДОВЪ* (Eug 17bβ 13). O-kmenové tvary jsou doloženy v gen. sg. 1x v Clem, v dat. sg. 2x v Supr a v instr. sg. 1x v Supr. Stejně tak i v druhém významu tohoto substantiva „sad, zahrada“ je doložena o-kmenová koncovka, a to v nom. pl. 1x v Grig a Zach.

Jelikož se toto substantivum vyskytuje velmi říce, jsou v SJS vypsány všechny jeho doklady. Můžeme tudíž konstatovat, že z celkového množství 14 výskytů, které jsou u tohoto substantiva zaznamenány, jsme 4 kvůli tvarové homonymii z našeho výzkumu vyloučili a zbývajících jsme podle koncovek zařadili k u-kmenům, kam patří 4 doklady (2x nom. pl. a 2x gen. pl.), a k o-kmenům, kam patří 6 dokladů (1x gen. sg., 2x dat. sg., 1x instr. sg. a 2x nom. pl.). O-kmenová koncovka se vyskytuje ve čtyřech pádech, kdežto u-kmenová pouze ve dvou, a dokonce pouze v plurálu. Poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami je 4 : 6, tj. 40 % ku 60%. Vzhledem k výsledkům analýzy a s vědomím, že více dokladů u tohoto substantiva neexistuje, bychom se mohli domnívat, že se jedná o substantivum o-kmenové. Protože je ale dokladů, které by tuto domněnku potvrdily, opravdu málo, zdržíme se vyvozování závěrů.

Graf 15

рѡдъ (rědz)

Substantivum рѡдъ je v SJS uvedeno s genitivní koncovkou *-a* nebo *-u* a Š. Kul'bakin udává, že je toto substantivum o-kmenové, u něhož se vyskytují u-kmenové koncovky. V *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského* je uvedeno, že substantivum рѡдъ je o-kmenové substantivum přecházející

k u-kmenům.⁵⁰ Vyskytuje se v Ev, Euch, Fris, Supr, Apost (včetně Mih), Služ, Chrabr, Clem, Nom, Bes, Ben. V SJS jsou uvedeny některé u-kmenové tvary i s počtem výskytů: gen. sg. радѡу 1x v Fris, 2x v Supr a lok. sg. въ радѡу 1x v Supr.

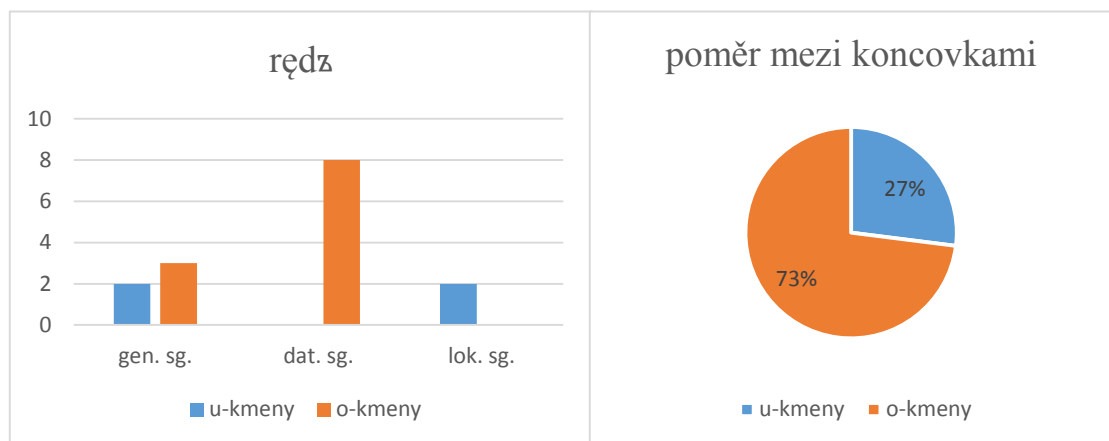
Ve významu „řada, pořadí, posloupnost“ se vyskytuje o-kmenový gen. sg. 1x v Bes. Ve spojeníх по радѡу „po řadě“, прочии по радѡу „následující“ i ve spojení имени по радѡу se vyskytují doklady, v nichž po prepozici *po* následuje koncovka *-u*. Jsou to opět případy, kdy nelze jednoznačně určit, zda se jedná o o-kmenový dat. sg. nebo u-kmenový lok. sg. Těchto dokladů je v těchto spojeníх 16, a to konkrétně 1x v Zogr, As, Ost, NomUst', Ben, Ochr a Slepč, 2x v Hilf, Šiš, Mak a 3x v Supr, např. по сихъ же по радѡу ꙗкоже ѣсть оучинено (NomUst' 6b 24). Jelikož nelze tyto doklady jednoznačně určit, nezahrnujeme je do našich frekvenčních analýz.

Ve druhém významu „řád, pořádek“ je doložen pouze o-kmenový dat. sg. 1x v Christ, 2x v Šiš. Třetí význam je řád, kategorie, skupina. Opět je zde doloženo o-kmenové paradigma v dat. sg. 1x v Euch a Supr. V následujícím dokladu: хвалимъ бога...призвавшаго въи въ причастіе радѡ свѣтѡимъ (С 1,12 Christ, Ochr, Mih), рада (Slepč, Šiš) se jedná zřejmě o gen. sg. u-kmenů, čemuž nasvědčuje růnočtení, ale nevyklučujeme ani o-kmenový dativ adnominální. Kvůli nejednoznačnosti tento doklad nezařezujeme do frekvenční analýzy. U-kmenový gen. sg. je ale jistě 1x v Supr: отъ избраннаго радѡу єдинъ • сего дѣльма рече (Supr 409,13). Dále je zde i u-kmenový lok. sg. 1x v Supr: не въша достоини...сз своими оученикы въ радѡу стати (Supr 333,15 sq). V dalším významu „řád, postavení, hodnost, stupeň“ je o-kmenová koncovka v dat. sg. 1x v Christ, Slepč a Šiš. U-kmenové koncovky se nacházejí v gen. sg. 1x v Fris: по томъ на народъ чловѣчьскзи страсти и печали поидж (и) немоши и без радѡу сзмръть (Fris II, 13sq) a v lok. sg. 1x v As: не въ радѡу сзтвориша (Mt 21,42 As).

---

⁵⁰ *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Seš. 13 (red. I. Janyšková). Praha: Academia, 2006, s. 768.

U substantiva $\rho\Delta\Delta\zeta$ je v SJS uvedeno celkem 53 dokladů, z nichž 35 nemůžeme kvůli tvarové homonymii určit. K nim je připočítáno 15 dokladů, u nichž nelze jednoznačně říci, zda se jedná o dat. sg. o-kmenů, nebo lok. sg. u-kmenů, a taktéž 3 doklady, které mohou být interpretovány jako o-kmenový dat. adnominální, nebo u-kmenový gen. sg. O-kmenových tvarů je doloženo 11 (3x gen. sg. a 8x dat. sg.), u-kmenové tvary jsou 4 (2x gen. sg. a 2x lok. sg.). Poměr u-kmenových a o-kmenových koncovek je 4 : 11, tj. 27 % ku 73 %. Ve srovnání se substantivem $\epsilon\Delta\Delta\zeta$ se toto substantivum jeví daleko zřetelněji jako o-kmenové, především díky většímu počtu o-kmenových koncovek, na druhé straně jsou tyto koncovky doloženy pouze ve dvou pádech, což však nemusí být dostatečným argumentem pro jeho označení za o-kmenové.

Graf 16

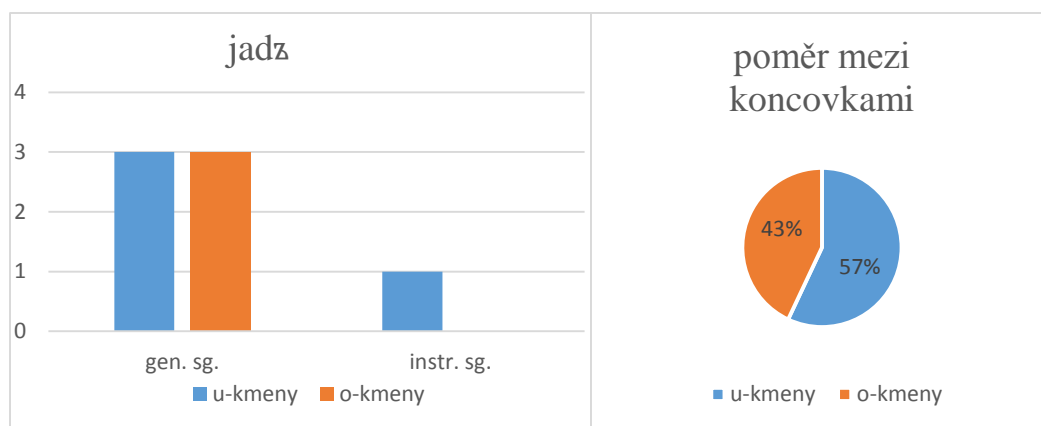
$\mu\Delta\Delta\zeta$ (jadz)

Substantivum $\mu\Delta\Delta\zeta$ za u-kmenové označuje J. Gebauer v podobě *jědz*, V. Vážný v podobě *jěd*. SJS u něj zaznamenává genitivní koncovku *-a* i *-u*, M. Weingart uvádí, že se u tohoto substantiva objevují u-kmenové tvary ojediněle, a Š. Kul'bakin považuje toto substantivum za o-kmenové, u něhož se však vyskytují u-kmenové koncovky. Památky, v nichž se vyskytuje, jsou Cloz, Supr, Chil, Christ, Slepč, Šiš, Pog, Bon, Lob, Par, Parim, Const, Bes. V SJS jsou zaznamenány výskyty gen. sg.

s oběma koncovkami, o-kmenový tvar se vyskytuje 1x v Cloz, Slepč, Šiš a u-kmenový tvar 1x v Bes a 2x v Supr. Dále je zde ještě u-kmenový instr. sg., který se objevuje v Chil.

Primárním významem substantiva ѡДЗ je „jed“ stejně jako v češtině. O-kmenová koncovka gen. sg. je vyskytuje 1x v Cloz, Slepč, Šiš. U-kmenová koncovka gen. sg. je doložena 2x v Supr: не можи никтоже ѡДОУ имѣа въ оумѣ • да не осъждениѣ възьметъ (Supr 420,30); не бѣди иудож тоу никтоже • да иматъ ѡДОУ зъла (Supr 421, 12). Dále je doložen také u-kmenový instr. sg. 1x v Chil: тьл ѡштиимъ нечестья отъ зѣвъ обливаѣтъ ѡДЗМЪ (Chil 2ba 1). Ve spojení ѡДОУ наплзненъ „jeduplný, jedovatý“ se vyskytuje u-kmenový tvar gen. sg. 1x v Bes: ѡко и ѡДОУ наплзненн сѣинове... (Bes 20,104aβ 23), адоу наплзненн (Synod 88b 8). V různoctení je substantivum *adz*, které je o-kmenové, a v jeho hesle jsme našli ještě jeden doklad имамъ ключь смръты и адоу (Ap 1,18 Hval), který má sice koncovku *-u*, ale jedná se s největší pravděpodobností o dativ adnominální, tedy o doklad pro náš výzkum nerelevantní.

Substantivum ѡДЗ je doloženo celkem 22x, z toho nelze 15 kvůli tvarové homonymii určit. 3 koncovky jsou o-kmenové a všechny v gen. sg., 4 u-kmenové koncovky se vyskytují 3x v gen. sg. a 1x v instr. sg. Poměr u-kmenových a o-kmenových koncovek je 4 : 3, tj. 57 % ku 43 %. Kvůli nízké frekvenci tohoto substantiva a téměř rovnoměrnému rozložení u-kmenových a o-kmenových koncovek, nemůžeme substantivum ѡДЗ jednoznačně přiřadit ani k jednomu z námi zkoumaných paradigmat. Avšak to, že ho autoři staroslověnských příruček řadí k o-kmenům a autoři historických mluvnic češtiny k u-kmenům, by vedlo k vysvětlení, že toto substantivum bylo původně o-kmenové a po splynutí obou paradigmat ve staré češtině získalo jako neživotné některé z u-kmenových koncovek využitých pro toto odlišení.

Graf 17

пирѣ (pirz)

U substantiva **пирѣ** uvádí SJS genitivní koncovku *-u* nebo *-a*. Žádný z autorů, z jejichž díla jsme čerpali, toto substantivum ve výčtu u-kmenových substantiv nebo o-kmenových substantiv s ojedinělými u-kmenovými koncovkami neuvádí. Bylo zaznamenáno v *Historické gramatice ruského jazyka* autorů V. I. Borkovského a P. S. Kuznecova⁵¹ a jeho příslušnost jak k o-kmenům, tak k u-kmenům ve staroslověněštině byla potvrzena právě v SJS. Vyskytuje se v následujících památkách: Zogr, Mar, Nik, Supr, Ryl, Parim, Gl, Clem, Nom, VencNik, Bes. Dochované tvary uváděné v SJS jsou o-kmenový gen. sg. **пирѣ** 1x v Gl, 3x v Bes, dat. sg. **пирѣу** 1x v Grig, 3x v Bes, lok. sg. **пирѣѣ** 1x v Clem, Bes a u-kmenový gen. sg. **пирѣу** 2x v Bes, dat. sg. **пирѣви** 1x v Bes, lok. sg. **пирѣу** 2x v Bes a instr. sg. **пирѣмь** 1x v Bes. U-kmenové tvary se dále vyskytují už jen v nom. pl **пирѣве** 1x v Ryl (?), Grig, Zach a v gen. pl. **пирѣвѣ** 1x v Nom.

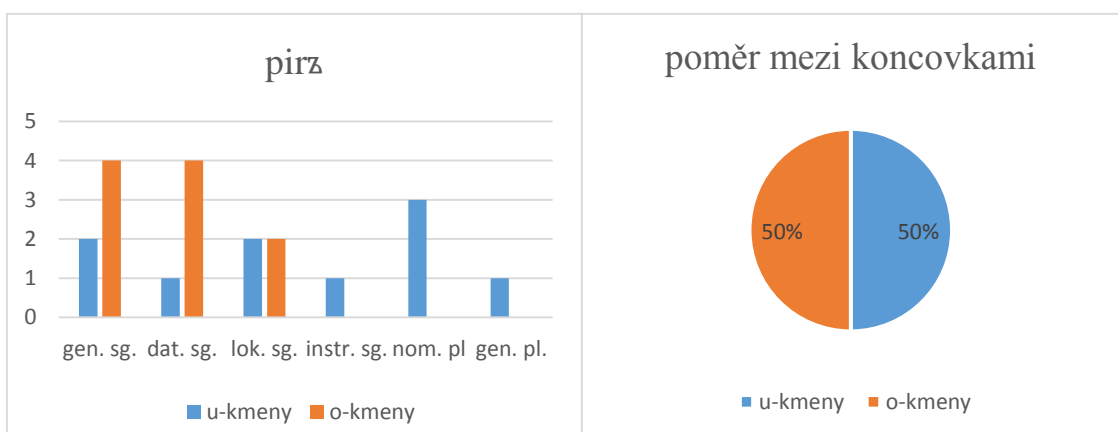
Význam substantiva **пирѣ** je „hostina“. V tomto významu jsou doloženy všechny výše zmíněné o-kmenové tvary, tudíž zde nebudeme tento výčet, který zahrneme do naší analýzy, znovu opakovat. Uvedeme pouze jeden zajímavý doklad, kterým je: **сконзчѣвѣахъ са дѣньнѣ пирѣ** (Job 1,5 Grig), **пирѣ** (ms. Nov II Gl). V tomto dokladu

⁵¹ BORKOVSKIJ, V. I. - KUZNECOV, P. S.: *Istoricheskaya grammatika russkogo jazyka*. 3. vyd. Moskva: KomKniga, 2006, s. 186.

by se mohlo jednat o o-kmenový dativ adnominální, nebo o u-kmenový gen. sg. Argumentem pro u-kmenový gen. sg. je různocnění, v němž se nachází o-kmenový gen. sg. Na druhé straně však SJS tento doklad ve svém výčtu uvádí jako o-kmenový dat. sg. V našem výzkumu jsme se rozhodli přidržet se interpretace SJS.

Stejně jako u o-kmenových tvarů nebudeme opakovat výčet u-kmenových tvarů, který taktéž zařadíme do naší analýzy. Uvedeme pouze doklady, které jsou v SJS zaznamenány v dokladové části. Jsou to dat. sg. vyskytující se 1x v Bes: *инъ къ богатоу пирови пришълъ въ* (Bes 36,265аβ 5) a instr. sg. nacházející se rovněž 1x v Bes: *ѡже оубо вечера симъ послѣднимъ пиръмь исправитъ сѧ* (Bes 24,156аα 16). Pro naši analýzu jsme také ponechali u-kmenový tvar v nom. pl.: *к'де мльвзи и пирове* (Ryl 5bβ 27), jež je sice dohadem, ale autor tohoto hesla měl zřejmě pro rekonstrukci tohoto nom. pl. jako u-kmenového svou motivaci, jinak by také mohl být rekonstruován jako o-kmenový.

Substantivum *пиръ* je doloženo celkem v 27 (včetně excerpt z SJS a dokladů), z toho 7 nelze kvůli tvarové homonymii určit, o-kmenových tvarů je 10 (4x gen. sg., 4x dat. sg., 2x lok. sg.) a u-kmenových tvarů rovněž 10 (2x gen. sg., 1x dat. sg., 2x lok. sg., 1x instr. sg., 3x nom. pl., 1x gen. pl.). U tohoto substantiva je zajímavé sledovat rozložení koncovek. O-kmenové koncovky sice dominují v gen. a dat. sg., ale u-kmenové se nacházejí v šesti pádech. Celkově je však poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami 10 : 10, tj. 50 % ku 50 %.

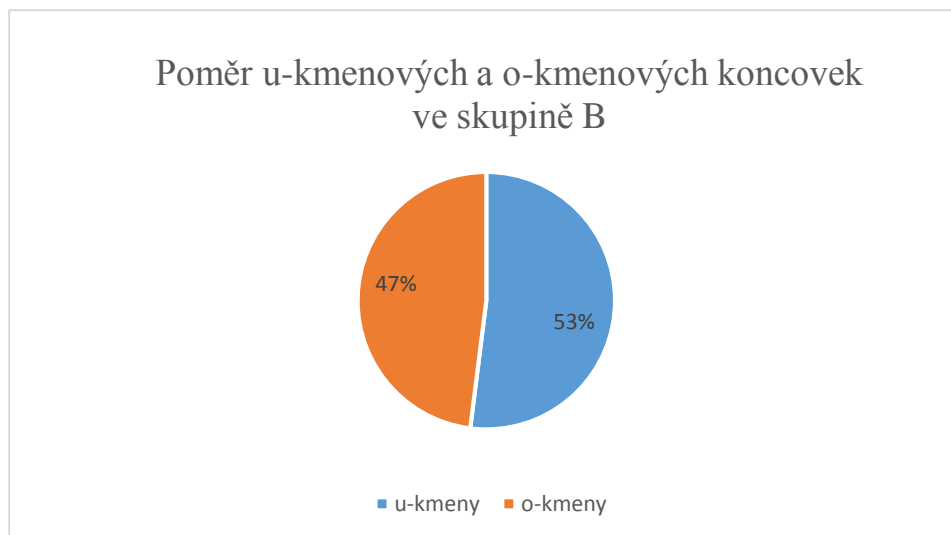

Graf 18

7.2.1 Závěr analýzy skupiny B

Skupina B obsahující výše analyzovaná substantiva se jeví jako poměrně nesourodá. Po analýze jejich dokladů se prokázalo, že substantivum $\text{c}\text{u}\text{u}\text{u}\text{z}$ (především ve významu „syn“), je skutečně opodstatněně považováno za tradiční u-kmenové substantivum, u něhož se u-kmenové paradigma zachovalo v nejkompletnějším stavu (s poměrem u-kmenových koncovek proti o-kmenovým 123 : 67). Naopak substantivum $\text{u}\text{u}\text{u}\text{z}$ (polysémní substantivum vyskytující se zejména ve spojeních s tendencí ke gramatikalizaci) se na základě provedené analýzy jeho dokladů navzdory jeho tradičnímu řazení k u-kmenům jeví spíše jako o-kmenové (s poměrem u-kmenových koncovek proti o-kmenovým 48 : 72), za které ho jako jediný považuje Š. Kul'bakin.

U zbývajících substantiv této skupiny analýza nepřinesla výsledky, podle nichž by se dalo přesněji usuzovat na jejich příslušnost k jednomu z paradigmat. Snad jen u substantiva $\text{p}\text{u}\text{u}\text{z}$, které se vyskytuje v Kul'bakinově výčtu o-kmenových substantiv s u-kmenovými koncovkami, se k jeho o-kmenové příslušnosti můžeme spíše přiklonit (poměr u-kmenových a o-kmenových tvarů je 4 : 11). Argumentem proti však může být výskyt o-kmenové koncovky pouze ve dvou pádech. Ostatní substantiva jsou poměrně málo frekventovaná s počty pohybujícími se mezi 14–27 výskytu. U substantiv $\text{c}\text{a}\text{u}\text{z}$ a $\text{u}\text{u}\text{u}\text{z}$ se vyskytuje stejný počet u-kmenových koncovek (3 : 3 a 10 : 10), u substantiva $\text{c}\text{a}\text{u}\text{z}$ je to 4 : 6 ve prospěch o-kmenových koncovek, naopak u substantiva $\text{u}\text{u}\text{u}\text{z}$ jsou to 4 koncovky u-kmenové ku 3 o-kmenovým. Závěrečná analýza této skupiny substantiv ukazuje, že z celkového součtu 371 koncovek obou paradigmat je 198 u-kmenových a 173 o-kmenových. Toto rozložení představuje poměr 53 % ku 47 %.

Graf 19

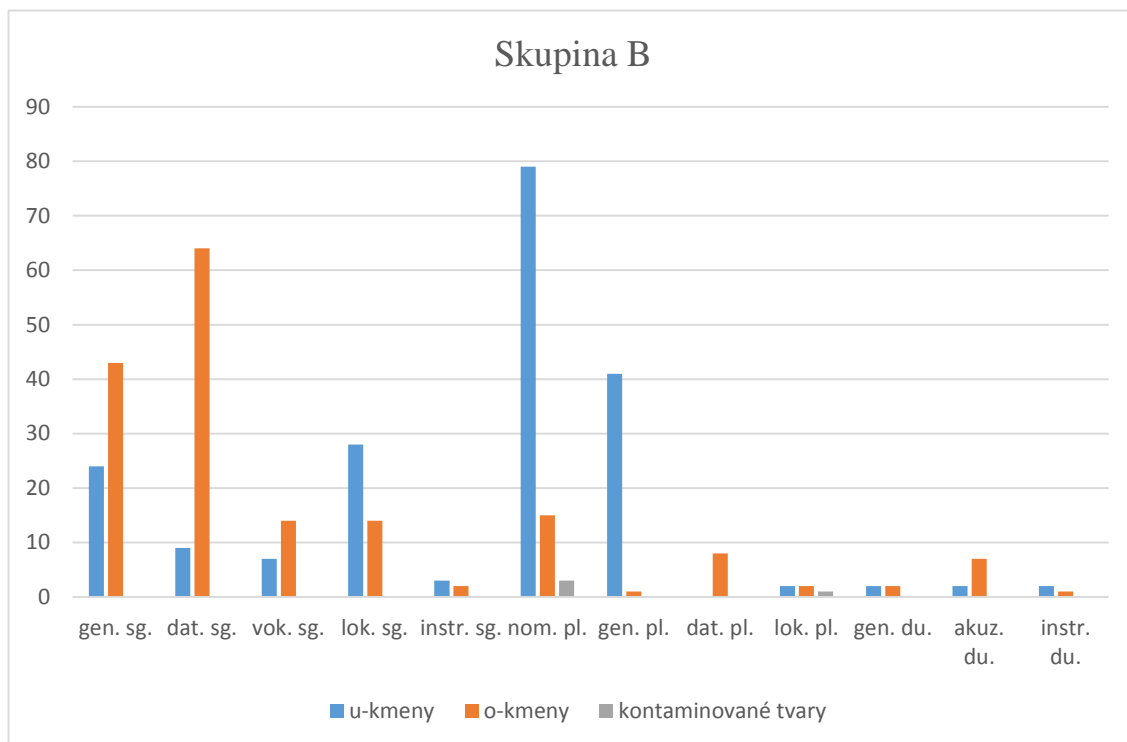
Tato čísla poukazují na lehkou převahu u-kmenových koncovek nad o-kmenovými. Nesmíme však zapomenout, že do tohoto součtu bylo započteno substantivum *czinz*. Pakliže provedeme procentuální analýzu pouze zbylých substantiv bez substantiv *czinz* a *чннз*, je výsledný poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami 25 : 33, tj. 43 % ku 57 %, nejedná se tudíž o nijak výrazný rozdíl.

Podíváme-li se podrobněji na zastoupení u-kmenových a o-kmenových koncovek u konkrétních pádů u všech substantiv ve skupině, je rozložení následující: u-kmenové koncovky 24x gen. sg., 9x dat. sg., 7x vok. sg., 28x lok. sg., 3x instr. sg., 79x nom. pl., 41x gen. pl., 2x lok. pl., 2x gen. du., 2x akuz. du., 2x instr. du. a o-kmenové koncovky 43x gen. sg., 64x dat. sg., 14x vok. sg., 14x lok. sg., 2x instr. sg., 15x nom. pl., 1x gen. pl., 8x dat. pl., 2x lok. pl., 2x gen. du., 7x akuz. du. a 1x instr. du. Kontaminované tvary jsou v 3x v nom. pl. a 1x v lok. pl.

Z následujícího grafu je patrné, že o-kmenové koncovky dominují zejména v singuláru, a to v genitivu, dativu a vokativu, v plurálu je to pak především dativ. U-kmenové koncovky ovládají nom. a gen. pl., v singuláru lokál, ačkoliv i genitiv

má vysoký počet výskytů, který však ani tak nemůže konkurovat počtu o-kmenových koncovek v tomto pádu.

Graf 20

7.3 SKUPINA C

Do této skupiny jsme zařadili substantiva, která bývají v literatuře, s níž jsme pracovali, označována jak za substantiva u-kmenová, tak za o-kmenová, u nichž se objevují u-kmenové koncovky spíše ojediněle. Důvodem pro sdružení těchto substantiv do jedné skupiny je jejich označení za o-kmenová v SJS. Patří sem substantiva оҮДЗ, ДАРЗ, СТАНЗ, РОДЗ, МИРЗ „mír, klid“, МИРЗ „svět“, ГРѢХЗ, ГЛАДЗ, ГЛАСЗ, ЛЕДЗ, ДЛЗГЗ, СЛѢДЗ, ДОЛЗ, ДЖБЗ a adverbium кратз. Při analýze těchto substantiv budeme postupovat jako u předešlých skupin. O-kmenové koncovky budou uváděny pro srovnání ve významech, které jsou doloženy u-kmenovými koncovkami. Pakliže je některý z významů substantiva doložen pouze o-kmenovou

koncovkou, nebudeme jej zde uvádět. Již v této chvíli můžeme předpokládat, že výskyt u-kmenových koncovek bude u substantiv této skupiny malý. Přesto se ale budeme snažit výskyty i poměry koncovek graficky vyjádřit. Od této snahy upustíme pouze v případě, nebude-li grafické znázornění nutné, popřípadě by bylo komplikovanější než pouhý slovní popis.

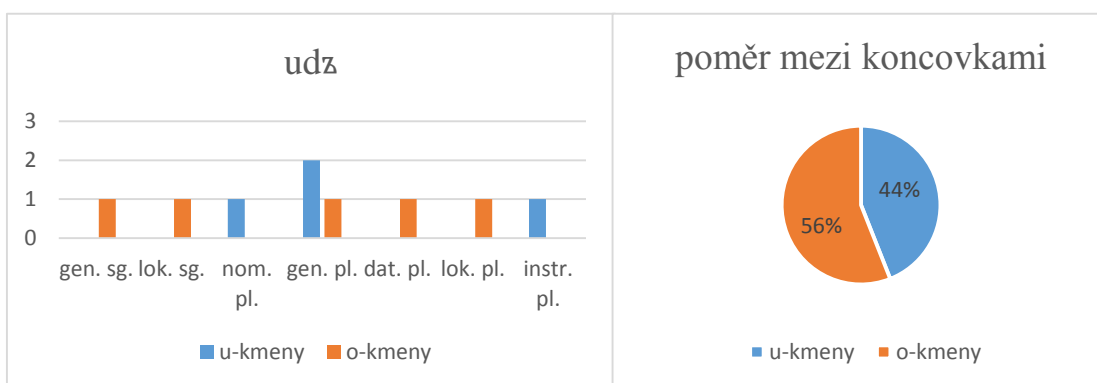
ΟΥΔΖ (udz)

Substantivum ουδζ v literatuře, s níž jsme pracovali, v souvislosti s u-kmenovou deklinací uváděno není. V SJS je určeno jako o-kmenové. Vyskytuje se v následujících památkách: Zogr, Mar, Euch, Supr, Apost, Parim, Služ, CanMis, Clem, Const, Venc, VencNik, Bes, Ben, v Euch je zapsáno dvakrát se zadním nosovým vokálem жд-, v Slepč a Mak je zapsáno takto юд-. Dále je v SJS zaznamenáno, že se u-kmenové formy vyskytují pouze v plurálu. Nom. pl. ουδοβε se objevuje v Supr, Slepč, Šiš, Bes, gen. pl. ουδοβζ se nachází v Euch, Supr, Clem, Bes, lok. pl. ουδζχζ je zaznamenán v Bes a instr. pl. ουδζми v Euch a Bes.

Prvním významem tohoto substantiva je „úd, část těla“, v němž jsou doloženy o-kmenové koncovky gen. sg. 1x v Const a lok. sg. 1x v Euch. U-kmenová koncovka je doložena v gen. pl. 1x v Euch: δουψη нечистзи...отзлжчи са отз ждоβε его (Euch 55a 25 et 26) a v instr. pl. 1x v Euch: иждени трасавицжж...трасжщжжж в'сѣми ουδζми его (Euch 45a 1). V druhém významu „kus, díl“ jsou v SJS uvedeny všechny existující doklady, z nichž je pouze jeden u-kmenový, a to nom. pl. v Supr, jehož význam je navíc specifikován na články prstů: донелиже ουδοβε ржчънзихъ прзстз изгорѣвьше отзпадоша (Supr 516,27). Ve třetím významu, jímž jsou „útroby“, se nachází o-kmenové koncovky gen. pl. 1x v Bes,Uvar a dat. pl. 1x v CanMis. U-kmenový gen. pl. se vyskytuje 1x v Supr: волѣзнь...до самѣхъ ουδοβε доходашти (Supr 89,21).

U substantiva ουδζ je v SJS zaznamenáno celkem 21 dokladů, z nichž nelze 12 kvůli tvarové homonymii určit. O-kmenů tvarů je 5, přičemž se nacházejí 1x v gen.

sg., 1x v lok. sg., 1x v gen. pl., 1x v dat. pl. a 1x v lok. pl. U-kmenové tvary jsou 4 a vyskytují se pouze v plurálu, a to 1x v nom., 2x v gen. a 1x v instr. Využití u-kmenových koncovek v plurálu lze vysvětlit jejich výrazností a také napomáhají k odstranění tvarové homonymie. Výsledný poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami je 4 : 5, tj 44 % ku 56 %.

Graf 21

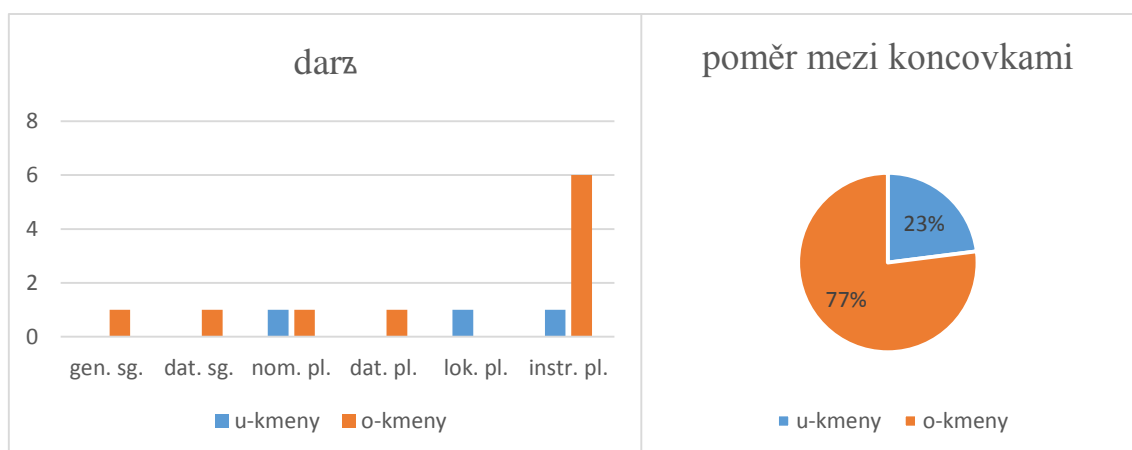
ДАРЪ (darz)

Substantivum ДАРЪ označuje M. Weingart a Š. Kul'bakin za o-kmenové, u nějž se objevují u-kmenové koncovky. SJS jej označuje taktéž za o-kmenové. Naproti tomu J. Kurz tvrdí, že snad i toto substantivum patří k u-kmenům, a J. Gebauer uvádí, že je toto substantivum doloženo jak s u-kmenovými, tak o-kmenovými koncovkami. Substantivum ДАРЪ je frekventovanější, než substantivum předešlé. Je to zjevné z velkého množství památek, v nichž se vyskytuje. Jsou to Ev, Psalt, SinSluž, Kij, Prag, Euch, Cloz, Supr, Пj, Apost, Apoc, Parim, Služ, Vind, CanMis, Klim, Pochv, Clem, Const, Meth, Sud, Nom, Progl, Azb, VencNik, Can,Venc, Bes, Nicod, Ben, CMLab, CMNov a Dijav. V SJS jsou také uvedeny u-kmenové formy, které jsou rozšířeny zejména v plurálu, a to ДАРОВЕ v nom., vokalizovaná podoba ДАРОВЪ v lok. a ДАРЪМИ v instr.

Jeho význam, v němž se zachovaly u-kmenové koncovky, je „dar“. V dokladech, uvedených v SJS, se nachází u-kmenový nom. pl. 1x v Supr: лежаахъ во ДАРОВЕ

мнози отъ цѣсара (Supr 210,1). Vokalizovaná forma u-kmenového lok. pl. se vyskytuje 1x v Euch: вѣже нашъ · вѣрѣнзи въ обѣтованъи твоємъ · ѿ нераскааненъ въ вѣ сѣхъ дарохъ твоихъ (Euch 98b 20). V Euch je také jedenkrát doložen u-kmenový instr. pl.: авлѣѣ имъ твоими благъими даръми · земъними · ѿ небѣснъими (Euch 14b 25). Pro srovnání uvedeme o-kmenové koncovky, které se v tomto významu vyskytují. Jsou to gen. sg. 1x v Supr, dat. sg. 1x v Slepč, nom. pl. 1x v CanMis, dat. pl. 1x v Supr, instr. pl. 1x v Const, Sin, Pog, Lob, Bon, Par. V dalších významech „milost“ a „odměna“ se u-kmenové koncovky nevyskytují.

Substantivum даръ je v SJS doloženo celkem 35x, z toho však 22 tvarů nelze určit kvůli tvarové homonymii. O-kmenových tvarů je v dokladech 10, z toho je 1x gen. sg., 1x dat. sg., 1x nom. pl., 1x dat. pl. a 6x instr. pl. U-kmenové tvary jsou doloženy pouze 3, a to 1x nom. pl, 1x lok. pl. a 1x instr. pl. Můžeme si povšimnout, že se stejně jako u předchozího substantiva оудъ u-kmenové koncovky vyskytují pouze v plurálu. V tomto případě jsou také tvary o-kmenového paradigmatu častější a jsou doloženy ve více pádech. Poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami je 3 : 10, tj. 23 % ku 77%.

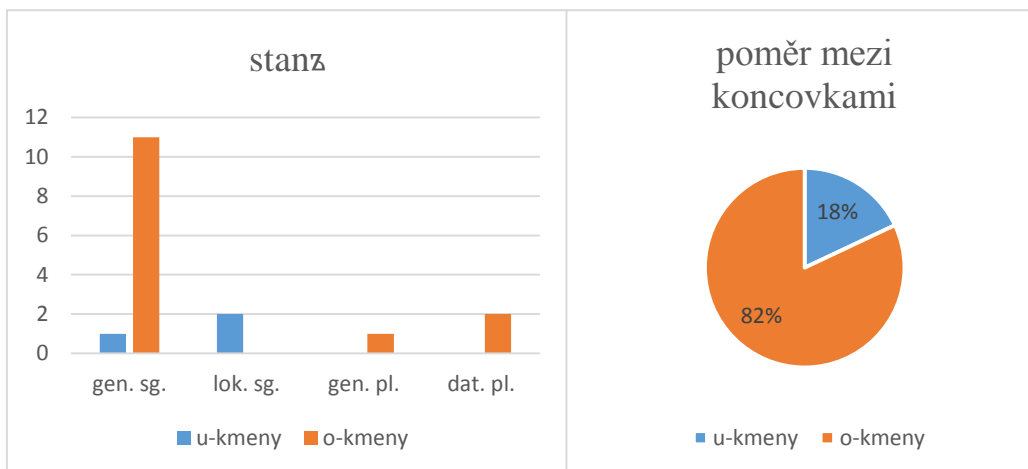
Graf 228

СТАНЪ (stanz)

Substantivum СТАНЪ je v SJS označeno za o-kmenové, u něž se objevují u-kmenové koncovky, M. Weingart a Š. Kul'bakin o tomto substantivu tvrdí totéž. Naopak J. Gebauer je řadí k u-kmenovým substantivům, stejně tak F. Trávníček a V. Vážný. Toto málo frekventované substantivum se vyskytuje v Psalt, Christ, Ochr, En, Mak, Šiš, Apoc, Parim, Gl, Sud a Bes. SJS uvádí také u-kmenové formy, které se u tohoto substantiva objevují. Jsou to gen. sg. СТАНОУ v Bes, lok. sg. СТАНОУ v Sin, Pog, Bon a Parim a gen. pl. СТАНОЕЪ v Lob a Par.

V prvním významu „ležení, tábor“ se vyskytuje u-kmenová koncovka lok. sg. 1x v SudUst': и часть останаушимъ настанауць (takto po chybě за на СТАНОУ) (SudUst' 56a 19sq). Naproti tomu o-kmenové koncovky jsou v tomto významu doloženy v gen. sg. 1x v Sin, Pog, Bon, Lob, Par, Christ, Ochr, En, Šiš, Mak a v dat. sg. 1x v Grig a Lobk. V dalším významu „obydlí“ jsou v SJS uvedeny všechny existující doklady, v nichž se jedenkrát objevuje u-kmenový lok. sg. v ms. Pasmaense Gl: сл' нъце и лоуна стапта в станау своем (Hab 3,11 ms. Pasmaense Gl) a jedenkrát o-kmenový gen. pl. v Zach. Posledním významem tohoto substantiva je *stav*, jehož všechny existující doklady jsou v SJS uvedeny. Vyskytuje se zde u-kmenový gen. sg. 1x v Bes: ни плода сзхрани добра дѣла • ни станау правости (Bes 31,208aa 9) a o-kmenový gen. sg. 1x v Synod.

Substantivum СТАНЪ je doloženo celkem 18x a pouze jeden doklad nelze kvůli tvarové homonymii jednoznačně určit. O-kmenových tvarů se zde vyskytuje 14, přičemž 11x je to gen. sg., 1x gen. pl. a 2x dat. pl. U-kmenové tvary jsou pouze 3, a to 1x gen. sg. a 2x lok. sg. Poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami je 3 : 14, tj. 18 % ku 82 %. Všimněme si ještě, že u tohoto substantiva na rozdíl od dvou předchozích se u-kmenové koncovky vyskytují v singuláru, nikoliv v plurálu.

Graf 23

Родз (rodz)

Substantivum **родз** je Š. Kul'bakinem označováno za o-kmenové, u nějž se objevují u-kmenové koncovky. SJS jej označuje také za o-kmenové avšak bez zmínky o možném výskytu u-kmenové koncovky. Je to substantivum velmi frekventované vyskytující se v Ev (včetně Kupr), Psalt (včetně Sluck, Eug), Euch, Cloz, Supr, Ilj, Ryl, Apost (včetně Grš), Apoc, Parim, Gl, Tun, Služ, Hom, Klim, Pochv, Napis, Const, Meth, Chrabr, Sud, Progl, Venc, VencNik, Bes, Nicod, Vit, CMLab, CMNov, Dijav, En.

Prvním významem tohoto substantiva je „narození, zrození“, v němž se vyskytuje jeden doklad v VencNik: **штроча азз сы вами на княженіе из'бранъ, штцъ оумершъ, по родъ братіа старѣи** (VencNik 13,21), u nějž nelze přesně rozhodnout, zda se jedná o dat. sg. o-kmenů, nebo lok. sg. u-kmenů. Tento doklad pro ilustraci uvádíme, avšak zařazujeme ho k dokladům, které nelze kvůli homonymii koncovek jednoznačně určit. Dalším významem je „rod, původ“, v němž je doložen 1x u-kmenový instr. sg. v Christ: **снн же, яко скотъ соущє родзмь, възвѣюще въ пагоубоу и стѣлѣнню** (2P 2,12 Christ). Ve třetím významu, kterým je „rod, pokolení, plémě“ se u-kmenový tvar nevyskytuje. Uvádíme zde ale doklad s o-kmenový dat. adnominálním, který je

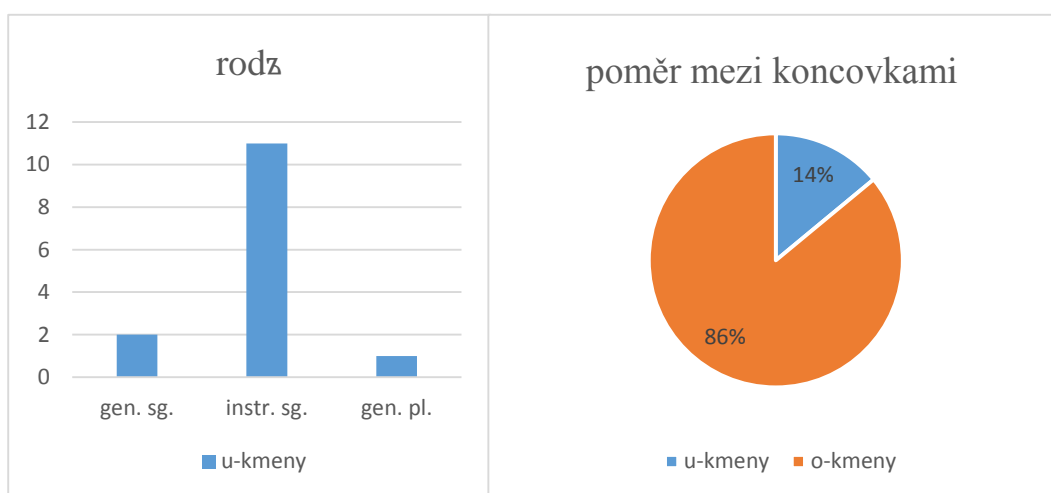
doložen 1x v Supr: прѣсквернѣнѣнѣи во врагѣ родоу члѣвѣчѣскоу (Supr 519,16). Tento doklad je zcela jednoznačný, jelikož se zde nachází shodný přívlastek kongruentní se substantivem родъ.

„Kmen, národ“ jsou další významy tohoto substantiva. Je v něm doložen u-kmenový tvar gen. sg. 1x v Supr: помилоуи ма господи...ѡкоже помилова онѣ хананеѣ • не того родоу сѣштѣ нѣ вѣрнѣ (Supr 392,20) a u-kmenový gen. pl. taktéž 1x v Supr: колико приморнѣ • колико родовѣ и странѣ (Supr 431,4). Ve významu „rod, druh“ se opět vyskytují doklady (2x v Grig a Zach, 1x v Euch), v nichž máme dvě možnosti interpretace koncovky -и. V obou případech však nemůžeme rozhodnout, zda se jedná o o-kmenový dat. sg., nebo u-kmenový lok. sg. Například v dokladu: дрѣво плодовито твораще плоды • емоу же сѣма емоу в немѣ по родоу и по зѣми (Gn 1,12 Grig a Zach), kde se vyskytuje kongruentní substantivum зѣмля, nelze rozpoznat pád ani s jeho pomocí, protože i toto ja-kmenové substantivum má v dat. a lok. sg. homonymní koncovky. Tento i další doklady proto do naší analýzy nezahrnujeme a ponecháváme je mezi výskyty, u nichž nebylo možné koncovku jednoznačně určit.

V následujícím významu „přirozenost, povaha“ se nachází u-kmenová koncovka instr. sg. 2x v Christ, Slepč, Šiš, 1x v Ochr, Mak, Vit: ѡгда бо ѡззици, не имоуши законѣ родзъмѣ законнѣ твораць (R 2,14 Christ, Ochr, Slepč, Mak, Šiš); вѣхомз родзъмѣ чада гнѣвоу, ѡко и прочни (E 2,3 Christ, Slepč, Šiš); вѣ же modestѣ старѣ и родзъмѣ кроткѣ (Vit 127bα, Sobol. 289,18). V užším smyslu je také význam tohoto substantiva „pohlaví, rod“. V SJS jsou uvedeny všechny existující doklady, z nichž jeden je u-kmenový gen. sg. 1x v Supr: нечьсть женьска родоу вь чьсть обратитѣ (Supr 244,10). Posledním významem je „příbuzenství, příbuznost“. Ze všech dokladů, které v tomto významu existují, je u-kmenový instr. sg. doložen 1x v Bes: иже ни чрѣвнѣ сзвѣлачаше прѣдѣ людьми • приноуженѣ родзъмѣ ѡнѣ (Bes 7,31aβ 1). Ve spojení причѣтъ родѣ, родоу „rodokmen“ je doložen o-kmenový dativ

adnominální 1x v Christ, Slepč, Šiš: *БЕЗЪ ОТЬЦА, БЕЗЪ МАТЬЦЕРЕ, БЕЗЪ ПРИЧЪТА РОДОУ* (Hb 7,3 Christ, Slepč, Šiš).

U substantiva *родъ* je doloženo celkem 171 výskytů, z nichž nelze 70 kvůli tvarové homonymii jasně určit. K nim je započítáno i 6 dokladů, kde nebylo možno rozhodnout mezi o-kmenovým dat. sg., nebo u-kmenovým lok. sg. U-kmenových tvarů je doloženo 14, konkrétně 2x gen. sg., 11x instr. sg. a 1x gen. pl. O-kmenových tvarů je celkem 87. Vzhledem k jejich velké převaze není nutné uvádět jejich rozložení v jednotlivých pádech. Zajímavé však je, že v instr. sg. je doložen stejný počet u-kmenových a o-kmenových koncovek. Celkový poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami je 14 : 87, tj. 14 % ku 86 %.

Graf 24

*МИРЪ*¹ (mirz)

Substantivum *миръ* je v SJS označováno za o-kmenové bez zmínky o možném výskytu u-kmenové koncovky. Š. Kul'bakin stejně jako J. Gebauer jej taktéž označují za o-kmenové, avšak dodávají, že se u něj objevují u-kmenové koncovky. Naopak za u-kmenové substantivum jej považují J. Kurz a R. Večerka. M. Weingart je k u-kmenovým řadí, ale pouze ve významu „svět“.

Nejdříve se budeme věnovat prvnímu významu tohoto substantiva, kterým je „mír, klid“. Ten je doložen v Ev, Psalt, Euch, Cloz, Supr, Apost, Apoc, Parim, Gl, Služ, CanMis, Pochv, Const, Meth, Naum, Nom, VencNik, CanVenc, Bes, Nicod, Vit, VitGlag, CMLab, Trin, Eug. V tomto významu uvádí SJS dva doklady, v nichž by se mohlo jednat o u-kmenový gen. sg., ale nelze jednoznačně určit, zda je tomu tak, nebo se jedná o o-kmenový dativ adnominální. V obou dokladech chybí kongruentní přívlástek, který by pomohl k jednoznačnému určení pádu. V prvním případě: ω $\text{зависти люб'ви вражда} \cdot \text{мироу}$ сжпостатъ (Supr 388,27) je situace zcela nejednoznačná. Ve druhém případě: $\text{чадомъ же своимъ вставитъ оутверждение мироу}$ (Pr 14,26 Zach), мира (Grig) opět nelze jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o o-kmenový dativ adnominální, nebo u-kmenový gen. sg., ale argumentem pro u-kmenový tvar by mohlo být různočtení s o-kmenovým gen. sg. Jelikož zde není k dispozici výčet doložených u-kmenových tvarů, jak tomu povětšinou bylo u předchozích substantiv, ponecháme i tento doklad ve skupině nejednoznačných. Z toho tedy vyplývá, že u substantiva миръ není v jeho prvním významu žádný jasný u-kmenový tvar doložen, a není tudíž důvod k tomu, aby bylo v tomto významu pokládáno za u-kmenové.

миръ^2 (mirz)

Substantivum миръ se ve svém druhém významu *svět* vyskytuje v těchto památkách: Ev, Sin, Pog, Bon, SinSluž, Prag, Cloz, Supr, Chil, Ryl, Apost, Apoc, Parim, Služ, Vind, CanMis, Klim, Pochv, Clem, Napis, Const, Meth, Chrabr, Progl, Sam, VencNik, CanVenc, Bes, Nicod, Vit, Ben, CMLab, Dijav a Eug. Zde se již s u-kmenovou koncovkou setkáváme, a to 1x v gen. sg. v Sav, kde se nachází i o-kmenové různočtení: $\text{вждетъ во тьгда скръзь велиѣ} \cdot \text{ѣкаже не била} \cdot \text{отъ начала всего мироу} \cdot \text{до селѣ}$ (Mt 24,21 Sav), мира (Zogr, Mar, As, Ostr). Dále je zde zaznamenána u-kmenová koncovka v dat. sg. 1x v As: $\text{егда въ мирѣ есмь свѣтъ есмь мирѣви}$ (J 9,5 As), мироу (Zogr, Mar, Ostr), kde se nachází i o-kmenové různočtení.

V tomto významu jsme také zachytili dva nejednoznačné doklady, v nichž se může jednat o o-kmenový dativ adnominální, nebo u-kmenový gen. sg. U prvního dokladu: *петре камени • вѣръ(і) павле мироу • оутвѣръзєнне* (Prag 1b 22) lze díky kongruenci dvou apozic, kde se vyskytuje podmět a nekongruentní přívlastek, usuzovat spíše na u-kmenový gen. sg. Druhým dokladem je: *вси тзштєно примѣмз • и взинє мироу праздєноуимз* (Supr 319,24), kde se s přihlédnutím k adjektivu s největší pravděpodobností jedná o o-kmenový dativ adnominální. V tomto významu jsou celkem doloženy dvě u-kmenové koncovky, a to 1x gen. sg. a 1x dat. sg. Opět zde není třeba grafického znázornění, neboť jsou zde u-kmenové koncovky zastoupeny opravdu ojedinele. Je tedy na snadě přiklonit se k názoru Š. Kul'bakina, J. Gebauera a SJS, že je substantivum *миръ* spíše o-kmenového původu.

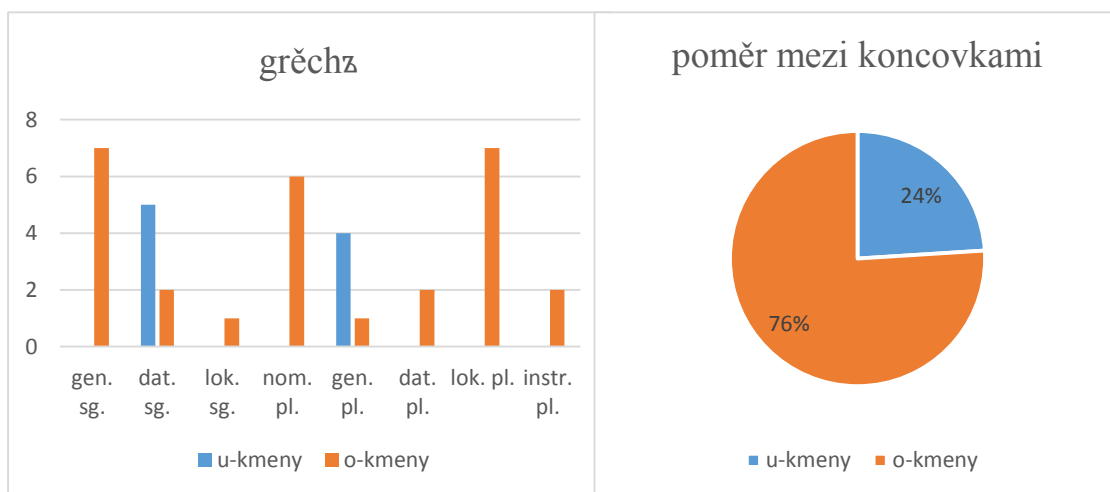
ГРѢХЪ (grěchъ)

Substantivum *грѣхъ* označuje SJS za o-kmenové (u jiných autorů zmiňováno v souvislosti s u-kmenovou deklinací není) a uvádí u něj i dubletní u-kmenové tvary, v dat. sg. kromě o-kmenového *грѣху* také u-kmenové *грѣхови* v Apost, gen.pl. kromě o-kmenového tvaru *грѣхъ* také u-kmenový *грѣховъ*, u něž je uvedena poznámka, že se vyskytuje téměř ve všech památkách. Dále se v Bes objevuje i tvar *грѣхъвъ*, jež odpovídá u-kmenovému gen. sg., přičemž se můžeme domnívat, že zde došlo k mylné restituci jeru v kmenotvorné příponě *-ov-* v ruském prostředí (tento jev nazýváme zvratnou písařskou analogií). Kromě výčtu památek je v SJS zapsáno, že se toto substantivum vyskytuje často.

Ve významu „hřích, provinění“ je v SJS zaznamenán u-kmenový dat. sg. 1x v Christ, Ochr, Mak, 2x v Šiš: *єже во оумьре • грѣхови оумьре єдиною* (R 6,10 Christ, Ochr, Mak, Šiš 2x). Dalším u-kmenovým tvarem je gen. pl. 1x v Zogr, Sav, Ostr, Fris: *проповѣдаѣ крыштєнне на покааньє • въ отзпоуштєнє грѣховъ* (L 3,3 Zogr, Sav,

Ostr) s různocněním s o-kmenovým dativem adnominálním грѣхомъ (Mar, As) ⁵²; $\text{да ми рачите на помощи взити въ богоу моиъхъ грѣховъ}$ (Fris III 21sq). Ve spojení po грѣховъ „pohříchu, bohužel“ nelze v jednom dokladu z VencNik jednoznačně určit, zda se jedná o dat. sg. o-kmenů, nebo o u-kmenový lok. sg.: $\text{яко мати его зла нарицаемаа по грѣхову дорогомору • сзбѣтъ сзтворивши с' нечтивыми мовжи рече}$ (VencNik 12,3).

U substantiva грѣхъ je v SJS uvedeno celkem 59 dokladů, z nichž nelze 22 kvůli tvarové homonymii jednoznačně určit. U-kmenových tvarů je 9, z nichž 5 je dat. sg. a 4 gen. pl. O-kmenové tvary dominují v počtu 28 výskytů, a to 7x v gen. sg., 2x v dat. sg., 1x v lok. sg., 6x v nom. pl., 1x v gen. pl., 2x v dat. pl., 7x v lok. pl. a 2x v instr. pl. Celkový poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami je 9 : 28, tj. 24 % ku 76 %, což poukazuje spíše na o-kmenový původ, i vzhledem k doložení o-kmenových koncovek ve většině případů.

Graf 25

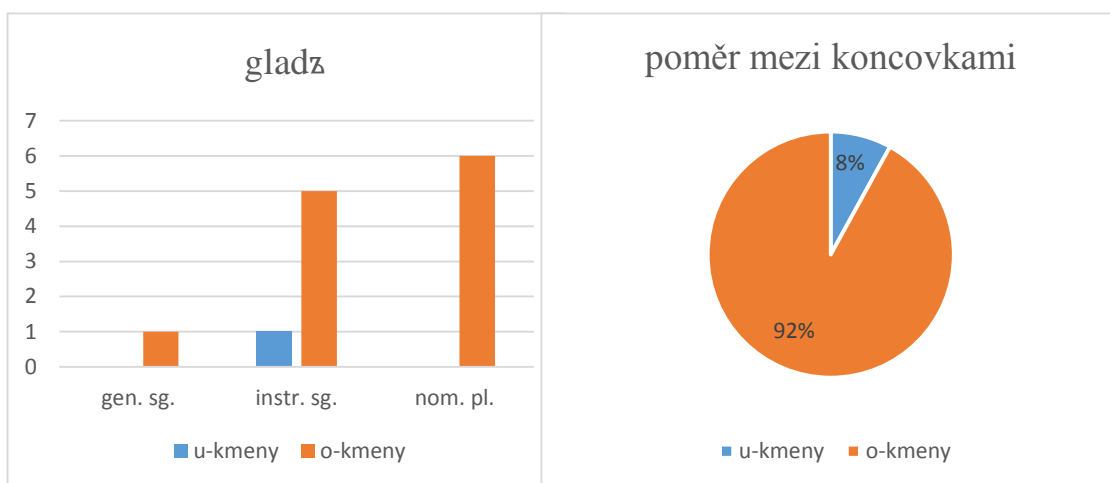
ГЛАДЪ (gladz)

Substantivum ГЛАДЪ je v SJS označováno jako o-kmenové, J. Gebauer tvrdí, že je toto substantivum doloženo jak s o-kmenovými, tak u-kmenovými koncovkami.

⁵² Tento doklad $\text{отъпоуштенъ грѣхомъ}$ uvádí Radoslav Večerka jako příklad dativu adnominálního ve *Staroslověnštině v kontextu slovanských jazyků* na str. 170.

Podle SJS se vyskytuje v následujících památkách: Ev, Psalt, Supr, Apost, Apoc, Parim, Gl, Služ, Meth, Sud, Bes, Ben.

Jedná se o méně frekventované slovo, které je ve svém primárním významu „hlad“ doloženo s u-kmenovou koncovkou v instr. sg. 1x v SudUst': $\text{затвори чюжь скотъ \cdot ли глладзьмь оуморь...}$ (SudUst' 59b 19). Toto substantivum má doloženo 22 výskytů, z nichž 9 nelze kvůli tvarové homonymii jednoznačně určit. U-kmenová koncovka je zaznamenána jedenkrát v instr. sg., kdežto o-kmenové koncovky se nachází 1x v gen. sg., 5x v instr. sg. a 6x v nom. pl. Poměr mezi těmito koncovkami je 1 : 12, tj. 8 % ku 92 %, což svědčí pro o-kmenový původ tohoto substantiva.

Graf 26

ГЛАСЪ (glasz)

Substantivum гласъ je označováno SJS i Š. Kul'bakinem jako o-kmenové, přičemž Kul'bakin uvádí, že se u něj vyskytují i u-kmenové koncovky. Je to substantivum hojně frekventované, vyskytuje se v Ev (včetně Kupr), Psalt (včetně Sluck, Eug), SinSluž, Prag, Euch, Cloz, Supr, Apost (včetně Grš), Apoc, Parim, Gl, Služ, Praef, Hom, Pochv, Clem, Const, Meth, Sud, Nom, Progl, Venc, VencNik, CanVenc, Bes, Nicod, Vit, VitGlag, Ben, CMNov, FragHilf.

U tohoto substantiva se v jeho významu „hlas“ a dalších významech, které v užším smyslu znamenají „hlas, mluvení, slovo, slova, výrok“ a také „tónina, tónorod“, vyskytuje pro instr. sg. zkratka ГЛАМЬ. Ta je doložena 1x v SlužSof^б a 2x v Bes: ИЖЕ ТРИСѢВЪТЪИМЪ ГЛАМЬ ШТЪ СЕРАФИМЪ ВЪСМѢВАЕМЪИИ (SlužSof^б, Orlov 69,2); ВЪ КОУПѢ СЪ ГЛАМЬ ВЕСѢДЪИ • ДОУХЪ ИСПОУСТИ ЖИВОТА (Bes 19,93аα 12); И СЪ ВЕЛИКОМЪ ГЛАМЬ И ЯРОСТИЮ НАЧА ОКРЪСТЪ СТОЯЩИМЪ ВЪПИТИ ГЛАГОЛЮЩИИ (Bes 38,300bβ 10). Ve všech těchto případech nemůžeme kvůli této zkratce jednoznačně určit, zda se jedná o u-kmenovou nebo o-kmenovou podobu. V Bes se objevuje i nezkrácený u-kmenový tvar instr. sg.: ѠБА ЗАВѢТА • ЮДА НЕРАЗЛОУЧЬНЫМЪ ГЛАСЪМЪ ВЪПЛЪЩЕНЪИ-И МЪШИ-И...ПОВѢДАЮТЬ (Bes 25,160аα 14), proto lze důvodně zvažovat, že i zkrácená podoba ГЛАМЬ reprezentuje v Bes u-kmenovou koncovku, ačkoliv podle koncovky shodného přívlastku v dokladu Bes 38,300bβ 10 bychom se mohli přiklonit spíše k o-kmenové podobě. Bohužel ale nelze tyto zkratky považovat za jednoznačné doklady, v případě SlužSof^б je nutné u zkratky zvažovat obě možnosti, tedy příslušnost jak k u-kmenům, tak o-kmenům, a nelze se přiklonit k jedné variantě.

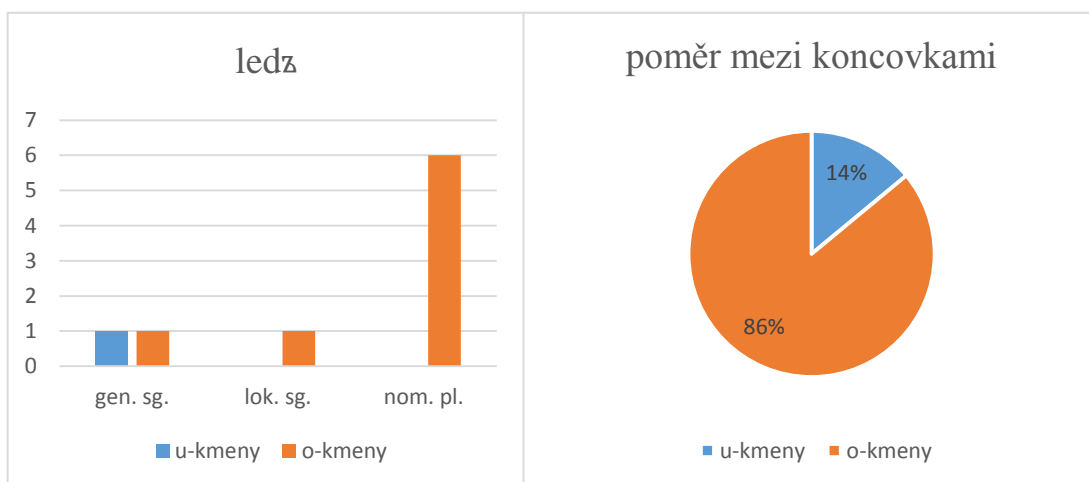
Ve významu „hlas, mluvení, slovo, slova, výrok“ se 2x v Bes vyskytuje doklad: ПО ГЛАСУ ПАВЛА АПОСТОЛА (Bes 4,15аα 14sq a podobně v Bes 26,168bα 10), v němž substantivum ГЛАСЪ následuje po předložce *po* pojící se s dativem i lokálem, a vzhledem k absenci kongruentního přívlastku nelze jednoznačně určit, zda se jedná o o-kmenový dat. sg., nebo u-kmenový lok. pl. U tohoto substantiva je u-kmenová koncovka opravdu raritní, jediným jejím výskytem je instr. sg. v Bes. Lze tedy opět konstatovat, že toto substantivum ve staroslověnštině zachovává deklinaci o-kmenovou.

ЛЕДЪ (ledъ)

Substantivum ЛЕДЪ, které se vyskytuje pouze v několika památkách (Supr, Apost, Cant, Pog, Bon, Lob, Par), za u-kmenové považuje Š. Kul'bakin, J. Gebauer,

F. Trávníček, V. Vážný i D. Šlosar. Jako o-kmenové ho uvádí SJS a takéž M. Weingart, který tvrdí, že se u něj objevují u-kmenové koncovky. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* však na základě litevské podoby *ledūs* a lotyšského *ledus* tvrdí, že se jedná o původní u-kmenové substantivum.⁵³

V SJS jsou uvedeny všechny existující doklady tohoto substantiva v jediném jeho významu „led, mráz“, přičemž jsou zde o-kmenové koncovky doloženy v gen. sg. 1x v Supr, v lok. sg. 1x v Supr a v nom. pl. 1x v Pog, Bon, Par, Lob. U-kmenová koncovka se zde nachází pouze jedenkrát v gen. sg. v Supr: *ивлоусти юго что сзтворитъ ледоу* (Supr 261,11). Tento doklad interpretujeme jako u-kmenový gen. sg. na základě řeckého originálu *τοῦ κρούους*⁵⁴, kde nacházíme genitiv „kvůli ledu“, tudíž podle něj usuzujeme, že je stejný pád použit i ve stsl. Celkový počet dokladů tohoto substantiva je 10, z něhož 3 doklady kvůli tvarové homonymii nelze jednoznačně určit. Vyskytuje se zde 1x u-kmenový tvar gen. sg. proti 6 tvarům o-kmenovým, z nichž je 1x gen. sg., 1x lok. sg. a 4x nom. pl. Poměr mezi u-kmenovými a o-kmenovými koncovkami je 1 : 6, tj. 14 % ku 86 % a opět před námi stojí substantivum, jehož paradigma je s jedinou výjimkou zcela o-kmenové.

Graf 27

⁵³ *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Seš. 7 (red. A. Erhart). Praha: Academia, 1997, s. 406.

⁵⁴ KURZ, J. – HAUPTOVÁ, Z.: *Slovník jazyka staroslověnského*. II. Praha: Academia, 1973. s. 111.

Další substantiva, která jsme prověřili, byla *slědz* „stopa“, *dlzgz* „dluh“, *dǫbz* „dub“ a *dolz* „důl“. Š. Kul'bakin řadí substantivum *dlzgz* mezi o-kmenová, u nichž se vyskytují u-kmenové koncovky. Po analýze dokladů v SJS jsme zjistili, že se u tohoto substantiva objevuje u-kmenová koncovka *-u* pouze dvakrát. To navíc nemůžeme potvrdit zcela jistě, jelikož je to v případech, kdy je substantivum *dlzgz* po předložce *po*, která se pojí s dativem i lokálem. Kvůli absenci adjektiva nelze jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o dat. sg. o-kmenů nebo lok. sg. u-kmenů. Tyto doklady jsou následující: *нз по дѡзгоу и по чьсти* (Supr 463,24); *дѡлаюштемюу же мьзда не взмѣняеть са по бла҃гѡдѣти* • *нз по дѡзгоу* (R 4,4 Christ, Slepč, Mak).

Substantiva *slědz* a *dǫbz* uvádí J. Gebauer mezi těmi, která jsou doložena jak s o-kmenovými, tak u-kmenovými koncovkami. V dokladech zaznamenaných v SJS se však u-kmenová koncovka nevyskytuje. Dále jsme s pomocí SJS prověřili substantivum *dolz*, jež je J. Gebauerem a následně i V. Vážným považováno za u-kmenové. V SJS je však označeno za o-kmenové a ani v jeho dokladech se u-kmenová koncovka nenachází.

Miloš Weingart řadí mezi ta substantiva, u nichž lze nalézt ojedinělé u-kmenové tvary, i původní substantivum *kratz* (-krát), dnes příslovce. Ve spojení s číslovkou dva (a následně analogicky s dalšími číslovkami) bývá ve staroslověnštině zpravidla použit tvar *кратѣ*, který je považován za nom.-akuz. du. u-kmenů.⁵⁵ To, že se skutečně jedná o nom.-akuz. du., také potvrzuje o-kmenové zakončení, které se objevuje ve spojení *три крата* (vyskytuje se pouze 2x v Zogr a 1x v Bes) a v analogicky vytvořeném spojení s číslovkou dva. Tvar *kratz* se v těchto spojeních pravděpodobně vyvinul z gen. pl. o-kmenů.⁵⁶ Uvedeme zde několik dokladů ze SJS: *поштѣ са дѡла кратѣ* (L 18,12 Zogr, Mar, As, Ostr 2x, Sav); *три крѡты* (Const 12, Lavrov 25,27); *седамь кратѣ* (Ps 118,164 Sin, Pog); *многѣ кратѣ* (Bes 32,218aβ 5).

⁵⁵ WEINGART, M.: *Rukověť jazyka staroslověnského*. Praha: Didaktický kruh Klubu moderních filologů, 1937, s. 158.

⁵⁶ KURZ, J. – HAUPTOVÁ, Z.: *Slovník jazyka staroslověnského*. II. Praha: Academia, 1973, s. 62.

Tyto doklady však nezahrnujeme do naší analýzy, jelikož jsou to tvary ustrnulé, které prošly procesem gramatikalizace už ve staroslověnštině, a tudíž je nelze považovat za živý doklad u-kmenových koncovek.

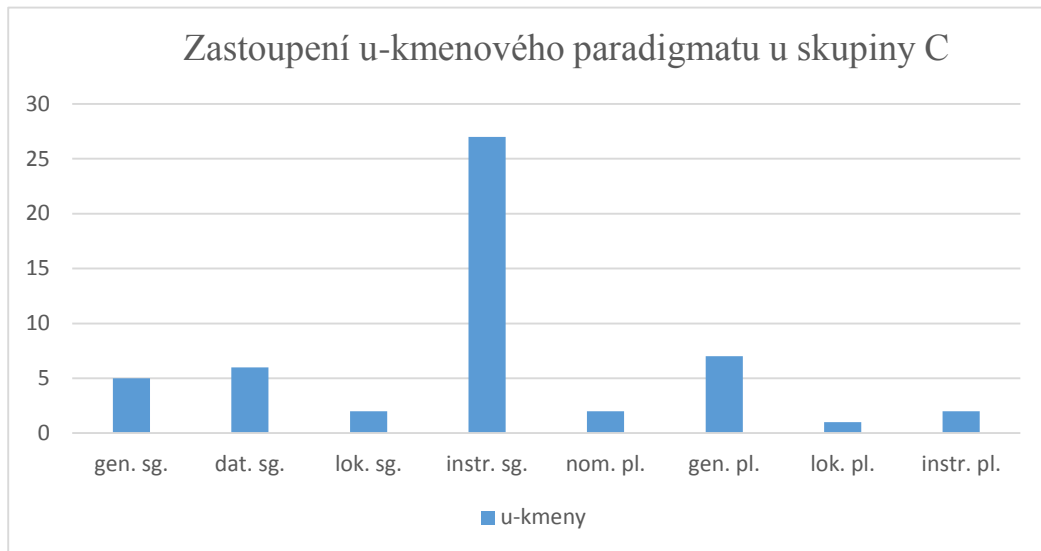
Při excerpci SJS jsme u několika o-kmenových substantiv narazili na u-kmenové koncovky. Jedná se o substantiva *językz* „jazyk“, *umz* „rozum“ a *strachz* „strach“, u nichž se pravidelně vyskytuje v památkách české redakce u-kmenová koncovka *-zmb* v instr. sg. U substantiva *strachz* je tento tvar instr. sg. doložen 1x v Bes: *ЖАЛОСТЬЮ ПЛАКА СА • ИЖЕ СТРАХЗМЬ ОТЪВЪРЖЕ* (Bes 25, 165bβ 11), u substantiva *umz* je 1x v Šiš, Const, Pochv a 2x v Christ, Slepč, např. *ОУМЗМЬ И ДОБРОДѢТЕЛЬМИ ВЪСПРЪ ВЪЗЛѢТАЮ* (Pochv 110aβ 22) a u substantiva *językz* je 1x ve Vit a FragHilf a 2x v Bes a Christ, např. *ГРЕЧЬСКЗМЬ ЯЗЫКЗМЬ ПАРАКЛИТЪ* (Bes 30,197ba 20) s různocněními *ЯЗЫКО̇* (Uvar 107bβ 32) a *ЯЗЫКОМЪ* (Synod 164b 14sq), která dobře reflektují tento praslovanský nářeční jev.

7.3.1 Závěr analýzy skupiny C

Analýza této skupiny substantiv potvrdila, že se skutečně jedná o o-kmenová substantiva, jelikož se u některých u-kmenové koncovky vůbec nevyskytují, a pokud se objeví, je to povětšinou ojedinele a jejich počet je zanedbatelný ve srovnání s o-kmenovými koncovkami u konkrétních substantiv. Celkově jsme u těchto šestnácti substantiv identifikovali 52 u-kmenových koncovek, přičemž nejzastoupenější koncovkou je instr. sg. s 27 výskyty. Zde však musíme mít na paměti, že se jedná o severoslovanský nářeční jev (jak už jsme uvedli výše), a tudíž lze jeho výskyt předpokládat celoplošně u o-kmenových substantiv této praslovanské nářeční oblasti. V dalších pádech je zastoupení u-kmenových koncovek následující. V gen. sg. je u-kmenová koncovka doložena 5x, v dat. sg. 6x, v lok. sg. 2x, v nom. pl. 2x, v gen. pl. 7x, v lok. pl. 1x a v instr. pl. 2x.

U substantiv, u nichž se u-kmenová koncovka vyskytuje, nepřesáhne počet jejích výskytů hranici pěti. Pouze u substantiva ρῥῆχς je zastoupena devíti doklady a u substantiva ροδς dokonce čtrnácti. V případě zbývajících o-kmenových substantiv ἄζικς a οὔς je to šest a sedm dokladů, kde se vyskytuje pouze instr. sg.

Graf 28

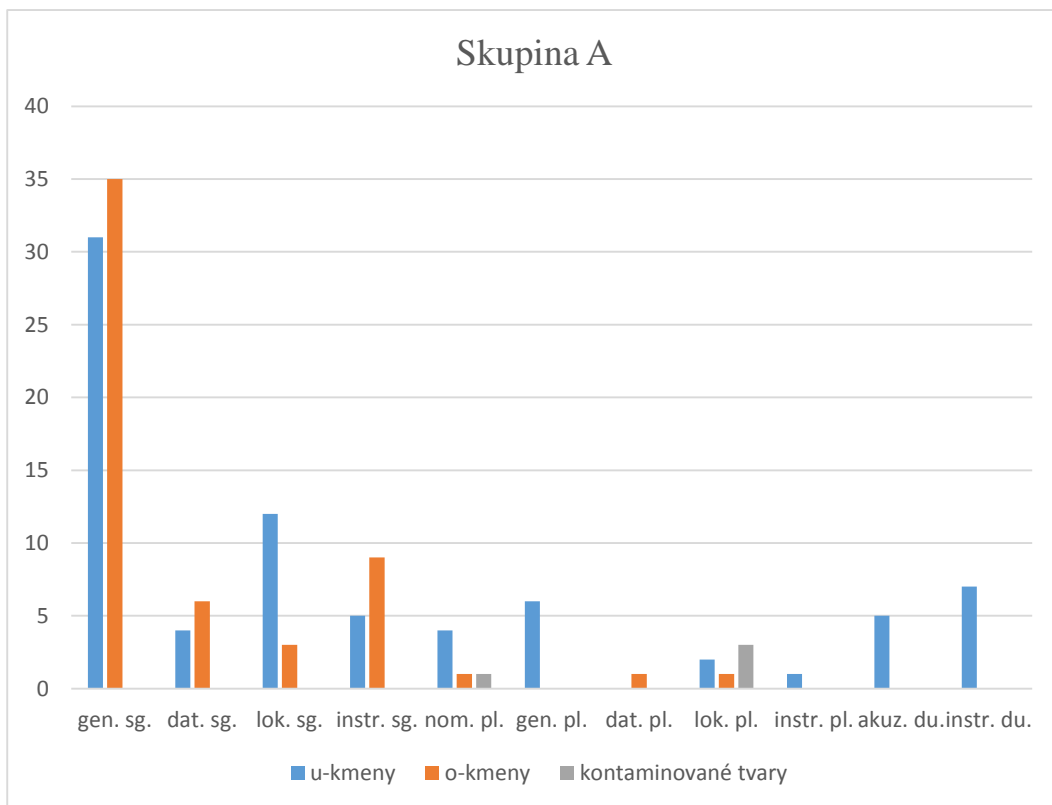
8 Závěry

Cílem této diplomové práce bylo popsat stav u-kmenové deklinace ve staroslověnině, a to jak u substantiv označovaných za původně u-kmenová, tak u o-kmenových substantiv, jež jsou uváděna v příručkách a mluvnicích zabývajících se staroslověninou jako ta, u nichž se u-kmenové koncovky objevují častěji, nebo pouze ojedinele.

Vybraná substantiva byla rozdělena do tří skupin na základě příslušnosti k u-kmenovému nebo o-kmenovému deklinačnímu typu podle SJS a byla u nich provedena analýza dokladů uvedených v příslušných heslech slovníku. Každé substantivum je opatřeno výčtem doložených u-kmenových a o-kmenových koncovek s jejich grafickým srovnáním v jednotlivých pádech a taktéž s procentuálním vyjádřením poměru mezi těmito dvěma deklinačními typy. Z analýzy jsme kvůli homonymii koncovek vyjmuli nom. a akuz. sg. a akuz. pl. Dále byly vyloučeny doklady, v nichž nelze jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o gen. sg. u-kmenů, či dat. sg. o-kmenů, a taktéž případy, které mohou být jak dat. sg. o-kmenů, tak lok. sg. u-kmenů.

Výsledek analýzy skupiny A obsahující substantiva tradičně označovaná za u-kmenová ukazuje, že jsou u nich u-kmenové koncovky zachovány, ale vliv o-kmenového paradigmatu na ně je zřetelný. U substantiv $\mu\epsilon\Delta\zeta$ a $\nu\rho\zeta\chi\zeta$, která jsou méně frekventovaná, o-kmenové koncovky převládají v počtu 20 ku 4 u-kmenovým u substantiva $\mu\epsilon\Delta\zeta$ a 14 ku 6 u substantiva $\nu\rho\zeta\chi\zeta$. Naopak u zbylých substantiv u-kmenové koncovky dominují. U substantiva $\Delta\omicron\mu\zeta$ je to v poměru 25 : 17, u substantiv $\mu\omicron\lambda\zeta$ a $\nu\omicron\lambda\zeta$ je převaha zcela jednoznačná 25 : 2 a 17 : 3. U substantiva $\nu\omicron\lambda\zeta$ jsou navíc doloženy i kontaminované tvary v nom. a lok. pl. ($\nu\omicron\lambda\omicron\upsilon\upsilon\iota$, $\nu\omicron\lambda\omicron\upsilon\epsilon\tau\chi\zeta$). To je důkazem pronikání o-kmenové koncovky k tomuto substantivu, které si ale ponechalo část své původní koncovky (u-kmenový formant $-\omicron\nu-$), aby i přes přijetí koncovky jiné byla zřetelná jeho příslušnost k u-kmenové deklinaci.

Vliv o-kmenové koncovky je u těchto substantiv velký, ačkoliv v celkovém součtu výskytů převažuje počet u-kmenových koncovek v poměru 77 : 56, což je ale pouze těsná nadpoloviční většina. V následujícím grafu je názorně vidět rozložení obou deklinací v jednotlivých pádech. O-kmenové koncovky jsou zastoupeny ve všech pádech kromě pádů duálových, inst. pl. a gen. pl., což se předpokládá, jelikož v tomto pádě byla u o-kmenových substantiv u-kmenová koncovka přejata, aby byla odstraněna nežádoucí tvarová homonymie s nom. sg. O-kmenové koncovky jinak dominují v gen., dat. a instr. sg., kdežto u-kmenové převládají v lok. sg., nom. a gen. pl. a ve všech pádech duálu.

Graf 29

Ačkoliv analýza ukázala, že jsou u-kmenové koncovky poměrně dobře zachovány, u žádného z těchto tradičních u-kmenových substantiv se nejedná o kompletní paradigma. V nejuplnějším stavu je u-kmenové paradigma zachováno u substantiva *czɪnz*. U-kmenové koncovky jsou u něj doloženy ve všech pádech, kromě instr. sg. a dat. pl. Nejvíce dokladů u-kmenové koncovky je v nom.-vok. pl.

a gen. pl. (68 a 33 výskytů), v ostatních pádech však dominují koncovky o-kmenové. U substantiva чинъ, které je rovněž považováno za tradičně u-kmenové (jako o-kmenové pouze u Š. Kul'bakina), analýza ukázala 48 u-kmenových koncovek rozložených mezi gen., dat., lok. a instr. sg. a nom. a gen. pl. Nelze zde tedy mluvit o kompletně zachovaném u-kmenovém paradigmatu, ale spíše o zjevné dominanci 72 o-kmenových koncovek, které dokládají přechod tohoto substantiva k o-kmenovým, a podporují tak tvrzení Š. Kul'bakina.

Z těchto závěrů vážících se ke skupině A lze konstatovat, že jsou u-kmenové koncovky doloženy u všech substantiv tradičně označovaných za u-kmenová, u většiny z nich se však vyskytují pouze v některých pádech. Je tedy zjevné, že již ve staroslověně je u-kmenová deklinace u těchto substantiv na ústupu a o-kmenové tvary v mnoha pádech dominují, eventuálně jsou doloženy ve srovnatelném počtu jako tvary u-kmenové.

Do skupiny B byla zařazena substantiva, která nejsou v SJS jednoznačně určena jako u-kmenová, nebo o-kmenová. Analýza poskytla detailní pohled na stav jejich koncovek, ale vzhledem k malému počtu dokladů, nelze ani po této analýze jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o substantiva u-kmenová, nebo o-kmenová. U substantiva чанъ jsou doloženy shodně 3 u-kmenové a 3 o-kmenové koncovky. Substantivum ѡдъ je doloženo s 4 u-kmenovými koncovkami a 3 o-kmenovými. U substantiva пиръ je v SJS 10 dokladů u-kmenového i o-kmenového paradigmatu. V tomto případě je zajímavé rozložení těchto koncovek mezi pády, o-kmenové koncovky jsou doloženy pouze ve třech pádech (v gen., dat., lok. sg.), kdežto u-kmenové koncovky se nacházejí v šesti pádech (v gen., dat., lok., instr. sg., nom. a gen. pl.). Z toho nelze jednoznačně vyvodit, zda toto substantivu patří spíše k u-kmenovému nebo o-kmenovému deklinačnímu typu, ale i informace o rozložení koncovek je pro nás přínosná.

U substantiva чадъ jsou doloženy 4 u-kmenové koncovky v gen. a lok. sg., kdežto o-kmenových koncovek je 6, rozložených mezi gen., dat. a lok. sg. a nom. pl.

Pouze u substantiva ϱΑΔΖ vyznívá analýza jasněji, a to v poměru 4 u-kmenových koncovek proti 11 o-kmenovým, které jsou však doloženy pouze ve dvou pádech (v gen. a dat. sg.), proto ani zde analýza k jednoznačnému určení tohoto substantiva nepřispěla.

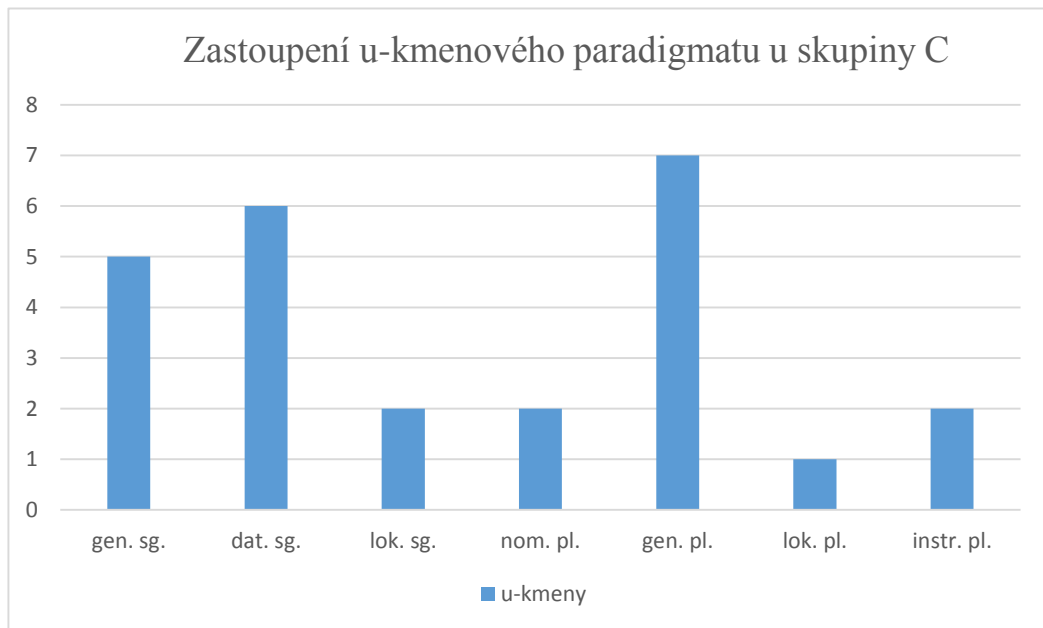
Výsledek analýzy substantiv ze skupiny C odpovídá na otázku, v jakých pádech se u-kmenová koncovka vyskytuje nejčastěji u o-kmenových substantiv? Podle J. Kurze jsou nejčastějšími pády, v nichž se objevuje u-kmenová koncovka u o-kmenových substantiv gen. sg., dat. sg., instr. sg. a nom. a gen. pl. V dat. sg. se na zvolené koncovce ukazuje odlišení substantiv pojmenovávajících věci s o-kmenovou koncovkou, kdežto pro substantiva označující osoby je to u-kmenová koncovka.⁵⁷

Analýza zvolených o-kmenových substantiv však ukázala, že se u-kmenová koncovka v dat. sg. objevovala i u substantiv označující věci, a to 5x u substantiva ϱΡΕΧΖ a 1x u substantiva ΜΗΡΖ (ve významu „svět“). U dalších, která dnes určujeme jako neživotná, veskrze převládá o-kmenová koncovka. U substantiva ΔΟΜΖ je to 6 o-kmenových koncovek proti 4 u-kmenovým, u substantiva ЧИИΖ 40 o-kmenových a pouze 6 u-kmenových, substantivum ΠΗΡΖ má 4 o-kmenové a 1 u-kmenovou koncovku. U substantiv СΑИΖ, СΑΔΖ a ϱΑΔΖ je doložena pouze o-kmenová koncovka. Za povšimnutí však stojí fakt, že se i u substantiva СЗИИΖ 9x objevuje o-kmenová koncovka proti jedné u-kmenové. Tyto doklady ukazují celkovou dominanci o-kmenové koncovky, a to jak u u-kmenových substantiv neživotných, tak životných. K odlišení životných maskulin za pomoci u-kmenové koncovky tedy muselo dojít až v dalším vývojovém období.

---

⁵⁷ KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969, s. 59.

Kromě výše zmíněných 6 dokladů u-kmenové koncovky v dat. sg., jsou u-kmenové koncovky u o-kmenových substantiv podle naší frekvenční analýzy nejčastěji doloženy 7x v gen. pl. a 5x v gen. sg. Zastoupení u-kmenové koncovky v dalších pádech je velmi malé, jak je vidět v následujícím grafu (instr. sg. sem nezařazujeme, viz závěr analýzy substantiv skupiny C).

Graf 30

Provedená analýza přináší ucelenější lingvistický pohled na stav u-kmenové koncovky u u-kmenových i o-kmenových staroslověnských substantiv. Poskytuje kvantitativní vyjádření zastoupení u-kmenového a o-kmenového paradigmatu u vybraných substantiv v jednotlivých pádech, a doplňuje tak dosavadní práce o u-kmenových substantivech.

Seznam použitých zkratek

akuz.	-	akuzativ
cyr.-met.	-	cyrilo-metodějský
č.	-	čeština, český
dat.	-	dativ
du.	-	duál
gen.	-	genitiv
ie.	-	indoevropština, indoevropský
instr.	-	instrumentál
lok.	-	lokál
např.	-	na příklad
nom.	-	nominativ
pl.	-	plurál
psl.	-	praslovanština, praslovanský
sg.	-	singulár
SJS	-	Slovník jazyka staroslověnského
stsl.	-	staroslověnština, staroslověnský
tj.	-	to je
tzv.	-	tak zvaný
vok.	-	vokativ

Seznam literatury a zdrojů

- BAUER, Jaroslav - LAMPRECHT, Arnošt - ŠLOSAR, Dušan. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.
- BIČOVSKÝ, Jan. *Stručná mluvnice praindoevropštiny*. Praha: FF UK, 2012.
- BIČOVSKÝ, Jan. *Vademecum starými indoevropskými jazyky*. Praha: FF UK, 2009.
- BORKOVSKIJ, V. I. - KUZNECOV, P. S. *Istoricheskaya grammatika ruskogo jazyka*. 3. vyd. Moskva: KomKniga, 2006.
- ERHART, Adolf. *Indoevropské jazyky: Srovnávací fonologie a morfologie*. Praha: Academia, 1982.
- Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Seš. 7 (red. A. Erhart). Praha: Academia, 1997.
- Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Seš. 13 (red. I. Janyšková). Praha: Academia, 2006.
- GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl III. Tvarosloví. 1. Skloňování. F. Tempský, Praha–Viedeň 1896; 2. vyd. (vyd. F. Ryšánek), Praha: ČSAV, 1960.
- KOMÁREK, Miroslav. *Dějiny českého jazyka*. Host: Brno, 2012.
- KOŘÍNEK, Josef Miloslav. *Od indoeurópskeho prajazyka k praslovančine*. Bratislava: SAVU, 1948.
- KULBAKIN, Štěpán. *Mluvnice jazyka staroslověnského*. 2. vyd. Praha: Jednota českých filologů, 1928.
- KURZ, Josef. *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: SPN, 1969.
- KURZ, Josef – HAUPTOVÁ, Zoe. *Slovník jazyka staroslověnského*. I.-IV. Praha: Academia, Euroslavica, 1966-1997.
- MAREŠ, František Václav. „Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besěd Řehoře Velikého (Dvojeslova)“. In: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha: Torst, 2000.

- TRÁVNÍČEK, František. *Historická mluvnice československá: úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha: Melantrich, 1935.
- VÁŽNÝ, Václav. *Historická mluvnice česká*. [Díl] 2, Tvarosloví. Část 1, Skloňování. 2. vyd. Praha: SPN, 1964.
- VEČERKA, Radoslav. *K pramenům slov: Uvedení do etymologie*. Praha: NLN, 2006.
- VEČERKA, Radoslav. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Praha – Olomouc: Euroslavica – Univerzita Palackého, 2006.
- VEPŘEK, Miroslav. Čeština a kontinuita cyrilometodějské tradice. In: *Studie k moderní mluvnici češtiny 3. Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013.
- VEPŘEK, Miroslav. *Komparativní tvarosloví staroslověnštiny a staré češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2015.
- WEINGART, Miloš. *Rukověť jazyka staroslověnského*. Praha: Didaktický kruh Klubu moderních filologů, 1937.
- WITTICHOVÁ, Drahomíra, Pavel KUCHARSKÝ, Čestmír VRÁNEK, Rudolf SCHAMS, Vojtěch ZELINKA a Jan KÁBRT. *Latinsko-český slovník*. Praha: Leda, 2000.

Anotace

Příjmení a jméno autora: Bc. Grígel'ová Markéta

Vysoká škola: Univerzita Palackého v Olomouci

Název fakulty a katedry: Filozofická fakulta, Katedra bohemistiky

Název diplomové práce: Stav u-kmenové deklinace substantiv ve staroslověnských památkách

Vedoucí diplomové práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Počet stran: 91

Počet znaků: 138 568

Počet příloh: 0

Počet titulů použité literatury: 22

Klíčová slova: u-kmenová substantiva, o-kmenová substantiva, substantivní deklinace, staroslověnština, koncovka

Key words: u-stem nouns, o-stem nouns, nominal declension, Old Church Slavonic, ending

Předkládaná magisterská diplomová práce se zabývá analýzou tvarů ustupujícího deklinačního typu u-kmenových substantiv ve staroslověnštině. Materiálově vychází z excerptce *Slovníku jazyka staroslověnského*. Práce popisuje stav u-kmenové deklinace a postupné zařazování u-kmenových substantiv k produktivním typům (zejména k o-kmenům). Teoretická část práce se zabývá komparací u-kmenového a o-kmenového deklinačního typu a popisem jejich vzájemných vztahů. V praktické části jsou pak analyzována zvolená substantiva na základě dokladů excerptovaných ze *Slovníku jazyka staroslověnského*.

Resumé:

The submitted master's thesis deals with the analysis of declining u-stem declension of nouns in Old Church Slavonic. Old Church Slavonic Dictionary (*Slovník jazyka staroslověnského*) is used as the resource material for this work because it provides a large evidence for the analysis of u-stem nouns.

In the theoretical part, the paradigms of u-stem and o-stem declension are compared and the comments on each case form are added. U-stem and o-stem declension have many similar features that make them very close and so, the relationship between them is also examined there with the focus on the influence they have on each other. The attention is paid to the development of the grammatical category of animacy which emergence is closely connected with the problem of merging of u-stem and o-stem declensions.

The practical part contains the analysis of selected u-stem and o-stem Old Church Slavonic nouns taken from the Old Church Slavonic Dictionary. They are divided into three groups according to the genitival form stated in the dictionary. And so there is group A containing u-stem nouns (ПОЛЪ, МЕДЪ, ДОМЪ, ВОЛЪ, ВРЪХЪ), group B containing nouns (САНЪ, САДЪ, РАДЪ, ЯДЪ, ПИРЪ, СЪИНЪ „syn“, СЪИНЪ „věž“ а ЧИНЪ) for which the Old Church Slavonic Dictionary assigns both *-u* and *-a* ending. The group C contains o-stem nouns (ОУДЪ, ДАРЪ, СТАНЪ, РОДЪ, МИРЪ „mír, klid“, МИРЪ „svět“, ГРЪХЪ, ГЛАДЪ, ГЛАСЪ, ЛЕДЪ, ДЛЪГЪ, СЛѢДЪ, ДОЛЪ, ДЖЕЪ and the adverb КРАТЪ) which are sometimes claimed to belong to u-stem nouns.

The master's thesis provides the analysis of these three groups of Old Church Slavonic nouns which shows the ratio of the u-stem and o-stem endings for each noun together with the evidence for the individual case forms taken from the Old Church Slavonic Dictionary. This analysis should serve as a material supporting the claims about the state of u-stem Old Church Slavonic nouns.